

ВОЇНИ СТЕПІВ

Олеся Жданович

Художник
Сергій Шаменков

ГУНИ
НА
ТЕРЕНАХ
УКРАЇНИ

Олеся Жданович

ВОЇНИ СТЕПІВ

ГУНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Художник Сергій Шаменков

Київ TEMP
PORA 2017

УДК 82-91:94(477)«03/05»
ББК 84-442:63.3(4Укр=630)3/4
Ж 42

Редакція:	<i>Вікторія Олексієнко</i>
Коректор:	<i>Марія Волощак, Олеся Марченко</i>
Дизайн, верстка:	<i>Марія Шмуратко</i>
Підбір ілюстрацій:	<i>Сергій Шаменков</i>

Жданович О.

Ж 42 **Воїни степів.** Гуни на території України: науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2017. — 76 с.: іл.

Книга присвячена темі появи та перебування гунів на теренах сучасної України у пізньоантичний та ранньосередньовічний період. На основі джерел висвітлюється соціальна організація, життя, побут, звичаї гунського суспільства, матеріальна культура і військове мистецтво гунів. В процесі пересування на захід гуни асимілювались з іншими племенами і в новому вигляді з'явилися у європейських степах, створивши у V ст. велике державне об'єднання під проводом Аттіли. Держава гунів стала першим великим племінним об'єднанням кочовиків, сформованим у Східній Європі. Саме гуни заклали основи для об'єднання тюркських етносів. На зміну їм у степи Причорномор'я та Подунав'я зі сходу прийшли сарагури, оногури, уроги, савіри, авари тощо.

Для істориків, науковців, студентів та викладачів гуманітарних факультетів вищих учбових закладів, а також усіх, хто цікавиться історією раннього середньовіччя на теренах України.

ISBN 978-617-569-295-0

УДК 82-91:94(477)«03/05»
ББК 84-442:63.3(4Укр=630)3/4

ISBN 978-617-569-295-0

© Темпора, 2017

ЗМІСТ

Передмова	5
Перші згадки про гунів у джерелах та їхня поява у причорноморських степах	7
Соціальна організація, життя, побут, звичаї гунського суспільства до правління Аттіли	24
Держава гунів V ст. Аттіла	37
Суспільство гунів за правління Аттіли	48
Матеріальна культура і військове мистецтво гунів	55
Післямова	71

100

101

102

ПЕРЕДМОВА

Народ, сама тільки назва якого навіювала страх і на пересічного римлянина, і навіть на досвідченого дипломата. Народ, іменем якого лякали дітей у Римі та по всій імперії. Потворні на вигляд, кривоногі, низькорослі, дуже войовничі і страшні на вдачу люди — такими їх побачив цивілізований світ. Гуни — кочовий народ, ім'я якого оповите легендами і переказами. Причорноморські степи повною мірою відчували на собі спустошливі набіги кочовиків зі Сходу.

Формування гунського етносу на Сході почалося ще наприкінці III ст. до н. е.¹ З кінця I ст. до н. е. гуни перебували в дуже тісних контактах з Китаєм. Панування народності хунну (сюнну) на території Тянь-Шаню наприкінці I ст. до н. е. — до 30-х років II ст. н. е., а також поступове проникнення їх на захід, до Фергани і Ташкентського оазису, започаткувало формування тюркської кочової культури. Було закладено основи для створення в подальшому відомої степової держави — Великого Тюркського каганату. У першій половині II ст. н. е. розпочалася міграція частини хунну² до Східного Казахстану і Семиріччя, а згодом і до Приаралля, у прикаспійські і завозькі степи³. Не існує достеменних відомостей про те, яким чином і чому гуни відділились від племен хунну і рушили на захід.

Орди кочовиків разом із сім'ями та худобою мандрували територією Туркестану. Це були дуже

¹ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1951. — С. 21.

² Відтепер і далі будемо називати їх гунами.

³ Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 86.

войовничі люди, які жили за рахунок грабунку і легкої здобичі. Вони швидко пересувалися степом, легко долали тисячі кілометрів за місяць. З малих років гунни майже не злазили зі швидких низькорослих монгольських коней, озброєні луком і стрілами, викликали почуття страху в усіх, хто з ними стикався або просто чув про них.

У IV ст. гунни прийшли на терени сучасної України. Слід сказати про певні географічні перешкоди, які могли б спіткати ті племена, що рухалися з Азії на Європейський континент. Найбільшою перешкодою для багатьох людей були гори. Не всі народи були в змозі легко здолати цю перепону. Чого не скажеш про гунів, які просто і без зусиль проходили гірськими стежинами й опинялись у Паннонії (сучасна територія Угорщини).

Іншою перешкодою були місцеві племена, повз які гунам необхідно було пройти. Але тогочасна Європа не була густонаселеним регіоном. Більшість земель залишалася безлюдною. Однак це були важкодоступні території, не придатні для швидкої обробки і стрімкого заселення — густі ліси, непролазні болота, піщані місцевості. Ті нечисленні оази обжитих земель ставали об'єктом жорсткої конкуренції для різноманітних племен. Кельти, готи, гунни, слов'яни, а також різні конгломерати скіфських і сарматських племен, мігруючи степами Центрально-Східної і Південної Європи, не могли не перетинатися, не воювати між собою і в результаті не асимілюватися.

Тут ми будемо говорити про тих гунів, які в процесі пересування на захід асимілювалися з іншими племенами і в новому вигляді з'явилися у європейських степах. Їх ще називають західними (або європейськими) гунами, на відміну від східних (азіатських), що залишилися на своїй історичній батьківщині. Слід зазначити, що гунни розпочали процес масштабних вторгнень у Європу в епоху Середньовіччя. Хоча антична доба вже підготувала для них підґрунтя, коли сюди вдиралися інші іраномовні войовничі кочовики — кімерійці, скіфи, сармати. Естафету гунів продовжили тюрки, авари, хозари, печеніги, половці, монголи та ін.

ПЕРШІ ЗГАДКИ ПРО ГУНІВ У ДЖЕРЕЛАХ ТА ЇХНЯ ПОЯВА У ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПАХ

В історіографії прийнято «селити» гунів у Причорномор'ї наприкінці IV ст. Однак перші згадки про гунів на території Європи (приблизно під 175–182 рр.) знаходимо у Клавдія Птолемея — грецького астронома, математика і географа II ст. Він пише, що гунни мешкають між племенами роксоланів і бастарнів на правобережжі Дніпра¹. Приблизно у той же час і в тій же місцевості гунів локалізує грецький географ III ст. Діонісій Перієтет. Уже в другій половині IV ст. термін «гуни» міцно утверджується у тогочасних джерелах. Римляни почали говорити про гунів у 70-х роках IV ст., після того як ті стали активно нападати на причорноморський і дунайський регіони, а потім і взагалі впритул наблизилися до кордонів Римської імперії.

Але кого ці автори називали гунами, чи справді саме тих, хто прийшов зі степів Монголії? Цей етнонім міг застосовуватися до абсолютно різних племен, навіть до тих, що не мали жодного стосунку до гунів. Так, під цю назву потрапляли ледь не усі кочовики зі Сходу. Тож зрозуміти, хто зі згаданих римськими авторами прибульців насправді були гунами, наразі проблематично.

¹ Щукин М. Б. Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура. — СПб., 2005.

Серед письменників IV–V ст. про гунів згадували не тільки світські, а й церковні історики, зокрема Філосторгій (365–439 рр.) у своїй «Церковній історії» зазначає, що:

«Унни, скоріше за все той народ, якого древні називали неврами, жив поблизу Рінейських гір, з яких тече Танаїд, котрий впадає у Меотійське озеро» (Philost. Hist. Eccles., IX, 17.)

Про гунів також писали Олімпіодор¹, Созомен², Євнапій³, Євагрій Схоластик⁴, Прокопій Кесарійський⁵, Пріск Панійський⁶, Агафій Міринейський⁷,

¹ Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B. G. Niebuhrii. — Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829.

² Созомен Ермий. Церковная история.

³ Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B. G. Niebuhrii. — Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829; Эвнапий Сардиец. История//Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Магистр, Менандр, Кандид Исавр, Ноннос и Феофан Византиец / Пер. Г. С. Дестуниса. — СПб., 1860.

⁴ Евагрий Схоластик. Церковная история / Перевод Санкт-Петербургской духовной академии, пересмотрен и исправлен В. В. Серповой. — Москва, 1997.

⁵ Procopii // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B. G. Niebuhrii. — Pars I.: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829; Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках / Пер. С. П. Кондратьева. — М., 1996; Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Перевод, статья, комментарии А. А. Чекаловой. — М., 1993.

⁶ Priscus Panites. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B. G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829.

⁷ Агафий Миренейский. О Царствовании Юстиниана/ Пер., статья и примечания М. В. Левченко. — М.-Л., 1953.

Амміан Марцеллін¹, Зосим², Йордан³, Менандр Протектор⁴.

Євнапій у своїй «Історії» вперше наводить легенду про появу гунів на теренах Європи, їхню першу зустріч з готами. Цей переказ повторювали у своїх працях ледь не всі візантійські автори, які хоч щось писали про гунів. Серед них Созомен, Зосим, Пріск, Йордан, Прокопій, Агафій та ін.

Є дві легендарні версії появи гунів у Криму. За однією з них, вони мешкали неподалік від готів і не знали про існування один одного. Їх розділяло Метотійське болото (сучасна Керченська протока). І ті й ці були переконані у тому, що за межами їхніх земель — пустота, кінець світу. Проте одного разу на пасовиську бика гунів ужалив гедзь, від болю тварина стрімголов побігла, не розбираючи дороги, повз болото і потрапила на інший берег. Пастух кинувся наздоганяти бика, також перебрався на той берег і там з подивом побачив, що світ не закінчується, а продовжується навіть за межами земель його племені. Він повернувся до своїх одноплемінників і розповів їм про це сенсаційне відкриття.

Інша версія легенди розповідає про гунських мисливців, які переслідували оленя і не помітили, як перетнули протоку і опинились на землях, які, на їхнє переконання, виявилися більш вигідними для життя, ніж ті, на яких вони мешкали. Тут був тепліший клімат та ґрунт більш придатний для землеробства. Як і в першому варіанті, мисливці повернулися до себе і розповіли іншим гунам про знахідку.

¹ Ammianus Marcellinus. *Römische Geschichte*. — Bd 1–4. — Berlin, 1968–1971; Кулаковский Ю. А., Сонни А. И. Аммиан Марцеллин. *Римская история*. — Киев, 1906–1908. — Вып. 1–3.

² Зосим. *Новая история* / Перевод, комментарий, указатели Н. Н. Болгова — Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2010.

³ Йордан. *О происхождении и деяниях Гетов* / Перевод и комм. Е. Ч. Скржинской. — СПб., 1997.

⁴ Menandri. *Exc. Deleg. Rom.* // *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis *Historiarum Beliquiae*, Procopii et Prisciani *Panegyrici*. — Bonnae, 1829. — P. 344–345.

«Ці самі гуни, створені від такого кореня, і підступили до кордонів готів. Цей несамовитий рід, як повідомляє історик Пріск, розселившись на дальньому березі Меотійського озера, не знав жодної іншої справи, окрім мисливської, якщо не враховувати того, що він, збільшившись до розмірів племені, почав порушувати спокій сусідніх племен підступністю і грабунками. Мисливці з цього племені, одного разу шукали дичину на березі внутрішньої Меотиди і помітили, що раптом перед ними з'явився олень, увійшов в озеро і, то ступаючи вперед, то зупиняючись, вказував шлях. Мисливці пішим ходом пішли за ним і перейшли Меотійське озеро, яке [до того часу] вважали непрохідним, як море. Як тільки перед ними, що нічого не знали, з'явилася скіфська земля, олень зник. Я гадаю, що зробили це, через ненависть до скіфів, ті самі духи, від яких гуни ведуть свій родовід» (Jord. Get., 123–125).

Зараз уже не так важливо, чи існували насправді гедзь і олень. Адже практично кожен народ має свою легендарну оповідь про походження або про свою появу на тих чи інших теренах. Гуни жодних писемних свідчень про себе не залишили. Візантійські автори намагалися зрозуміти, що це за народ, звідки і як він опинився на території Європи. Тож, придумуючи легенди, ромеї, найімовірніше, користувалися давньою античною традицією. Наприклад, сюжет про гедзя опісується в одній з трагедій Есхіла.

Ані Євнапій, ані інші історики так і не змогли дати чітких пояснень, звідки походять гуни і як вони з'явилися в Європі. Єдине, в чому сходяться всі візантійські автори, це те, що гуни — народ, який вийшов з Азії і наприкінці IV ст. прийшов у Причорномор'я.

«Де знаходились гуни, звідки вони вийшли, яким чином пробігли усю Європу і відтіснили скіфський народ, про це ніхто не сказав нічого ясного» (Еупарії, Fr. 42).

Зосим у своїй «Новій історії» не може достеменно ідентифікувати гунів в той період, коли вони нападали на готів (70-ті роки IV ст.):

«Тим часом, плем'я варварів, до того часу не відоме, раптово з'явилося й атакувало скіфів... Вони були названі гунами (також їх можна називати царськими скіфами, або людьми з кирпатими носами). Цей

народ, як говорить Геродот¹, жив поблизу Данубія², або, можливо, перебрався з Азії в Європу... І, прийшовши зі своїми кінями, жінками, дітьми і возами, гуни напали на скіфів, котрі жили за Данубієм. Вони були абсолютно не обізнані, як слід правильно битися пішими, але як могло бути інакше, якщо вони навіть не в змозі були твердо стояти на ногах, адже навіть спали вони на спинах коней? Але, заходячи флангом в атаку, відступаючи в потрібний момент і стріляючи з луків зі своїх коней, вони розв'язали жахливу різанину скіфів. Роблячи це безперервно, вони довели скіфів до такого відчаю, що ті, хто вцілів, залишили свої будинки гунам, переправились через Данубій і благали імператора прийняти їх, обіцяючи виконувати обов'язки вірних і відданих союзників» (Zosim, N. H. IV, 20, 3–6).

Як бачимо, Зосим називає готів скіфами. Тут ми знову натрапляємо на плутанину в назвах народів римськими письменниками. Чіткої ідентифікації римськими і візантійськими авторами варварів, особливо кочовиків, не існувало. Вони знали про скіфів, що мешкали на території Північного Причорномор'я, тож усі інші народи, які з'являлися в цьому регіоні, також називали звичним для себе етнонімом.

Стосовно етнічної ідентифікації гунів у той період, коли вони вперше стали відомими римлянам, у нас бракує джерельних відомостей. Про мову гунів ми знаємо лише те, що вони були тюркомовним етносом. Але не можна відкидати припущення, що племінні об'єднання гунів були багатомовними, з огляду на те, що туди входили монголи, угри, іраномовні племена та навіть слов'яни³.

Ще один римський автор готського походження, Йордан, також описує гунів з притаманним для його колег презирством і зневагою:

«Через деякий час... пішло на готів плем'я гунів, найстрашніше з усіх своєю дикістю, малоросле, гидке і сухопаре, що живе серед боліт. Можливо, вони перемагали не стільки війною, скільки навіюючи

¹ Зосим помиляється, адже Геродот ніколи не писав про гунів.

² Дунай.

³ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 34.

величезний жах своїм страшним виглядом, вони змушували тікати, тому що їх вигляд лякав своєю чорнотою, будучи подібним не на обличчя, а на потворну грудку з дірками замість очей. Їх люта зовнішність видає жорстокість їх духу: дітям чоловічої статі вони розтинають щоки залізом для того, щоб раніше, ніж отримають вони харчування молоком, спробували вони випробування раною. Тому й старіють вони безбородими. На зріст вони невисокі, але швидкі спритністю своїх рухів і надзвичайно схильні до верхової їзди; вони широкі в плечах, спритні в стрільбі з лука і завжди гордовито випрямлені завдяки міцності шиї. Маючи людську подобу, живуть вони як дикі звірі» (Jord. Get. 121, 127–128).

Одним з найяскравіших описів гунів є свідчення римського історика IV ст. Амміана Марцелліна. Цілком очевидно, що автор, як і всі інші римські історики, які писали про варварів, багато що перебільшує, адже гуні на той час були розвинутим народом, спроможним воювати і перемагати суперників з іншим, «вищим» рівнем культури.

Отже, Амміан Марцеллін пише про гунів так:

«Плем'я гунів, про яких древні письменники знають дуже мало, мешкає за Меотійським болотом в бік Льодовитого океану і перевершує у своїй дикості будь-яку міру. Через те, що при народженні дитини їй глибоко надрізають щоки гострою зброєю, щоб цим затримати своєчасну появу волосся на надрізах, що загоїлися, то вони доживають свого віку до старості без бороди, потворні, схожі на скопців. Члени тіла у них мускулісті і міцні, шиї товсті, жакливі і страшний вигляд, так що їх можна прийняти за двоногих звірів або уподібнити тим грубо обтесаним подібним до людей чурбакам, які ставляться на кінцях мостів. Маючи настільки дику потворність людського образу, вони так загартовані, що не потребують ані вогню, ані притаманної людському смаку їжі; вони харчуються коріннями диких трав і напівсирим м'ясом усілякої худоби, яке вони кладуть на спини коней під свої стегна і дають йому трохи випріти. Ніколи вони не ховаються в якісь будівлі; але навпаки, уникають їх, на кшталт гробниць, віддалених від звичного людського вжитку. У них не можна зустріти навіть вкритого очеретом куреня.

Вони кочують по горах і лісах, з колиски привчаються переносити холод, голод і спрагу. І на чужині входять вони під покрівлю тільки у випадку крайньої необхідності, адже не вважають себе у безпеці під покрівлею... Тіло вони прикривають льняним одягом або зшитим зі шкірок лісових мишей. Немає у них відмінності між домашнім платтям і одягом на вихід: але одного разу надіта на шию туніка брудного кольору знімається або замінюється іншою не раніше, ніж вона розлізеться на ганчірки від довготривалого гноїння. Голову покривають вони кривими шапками, свої вкритті волоссям ноги — козячими шкурами; взуття, котре вони не формують ні на жодній колодці, ускладнює їх вільний крок. Тому вони не придатні для пішого бою; проте вони ніби приросли до своїх коней, витривалим, але потворним на вигляд, і часто сидячи на них на жіночий манер, виконують свої звичні заняття. День і ніч проводять вони на коні, займаються купівлею і продажем, їдять, п'ють і, схилившись на похилу шию коня, засинають і сплять настільки міцно, що навіть бачать сні. Коли доводиться їм говорити про серйозні речі, то й нараду вони проводять, сидячи на конях. Не знають вони над собою сильної царської влади, але, задовольняючись випадковим проводом когось з своїх старійшин, руйнують все, що трапляється на шляху. Іншим разом, коли були чимось зачеплені, вони вступають у битву, в бій вони кидаються, вишикувані клином, і вигукують при цьому грізний крик. Легкі й жваві, вони раптом навмисне розсіюються і, не вибудовуючи бойової лінії, нападають то там, то тут, і чинять страшні вбивства. Через їхню надзвичайну швидкість ніколи не доводиться бачити, щоб вони штурмували укріплення або грабували ворожий табір. Вони заслуговують на те, щоб визнати їх чудовими воїнами, тому що здалеку ведуть бій стрілами, оздобленими майстерно зробленим вістрям з кістки, а коли зближуються врукопашну з неприятелями, б'ються з безмежною відвагою на мечях і, ухиляючись від ударів, накидають на ворога аркан, щоб позбавити його можливості всидіти на коні або втекти пішки. Ніхто в них не оре і ніколи не торкнувся сохи. Без певного місця проживання, без дому, без закону або усталеного способу життя кочують вони, ніби вічні утікачі, з кибитками,

в яких вони проводять життя, там жінки прядуть їм жалюгідний одяг, народжують, годують дітей до повноліття. Ніхто у них не може відповісти, де він народився: зачатий він в одному місті, народжений — далеко звідти, виріс — ще далі. Коли немає війни, вони віроломні, непостійні, легко піддаються усілякому подиху нової надії, в усьому покладаються на дику лютть. Подібно до позбавлених розуму тварин, вони не знають, що чесно, що нечесно, є ненадійними у словах і темними, не поважають жодну релігію або марновірство, палають дикою пристрастю до золота, до такої міри мінливі і швидкі на гнів, що іноді у той самий день відступаються від своїх союзників без усілякого підбурювання і так само без чийогось посередництва знову миряться» (Amm. Marc. XXXI, 2).

Римляни сприймали гунів як страшні, войовничі, ворожі їм дикі племена, які різче відрізняються від них самих. З певною долею іронії і навіть зневаги Амміан Марцеллін, по суті, висловив загальну думку про цих варварів, означив перше враження про кочовиків у римлян. Хоча цілком можна зрозуміти людську реакцію на маловідоме і незрозуміле. Неприйняття і зневага до гунів мали під собою вагоме підґрунтя — вони становили небезпеку для самих римлян. Отже, перші згадки про варварів-кочовиків раннього середньовіччя чітко окреслили їхній образ, який потім традиційно продовжуватимуть інші візантійські автори.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський писав як про «європейських», так і про «азіатських» гунів. Причому він зазначав, що між ними є велика різниця, наявна принаймні у зовнішньому вигляді і способі життя. Так, наприклад, у своїй праці «Війна з готами» Прокопій описував гунів, які мешкають між Меотійським болотом і рікою Танаїс, в країні з назвою «Євлісія... Народи, які тут живуть, в давнину називались кіммерійцями, тепер же мають назву утігурів» (Procop. Bel. Goth. VIII, 4).

Прокопій Кесарійський так описував «азіатських» гунів — ефталтів, або «білих гунів»:

«Ефталіти є гунським племенем і називаються гунами, але вони не змішуються і не спілкуються з тими гунами, про яких ми знаємо, оскільки вони не межують з ними і не розташовані близько від них,

але вони є сусідами персів біля їх північних меж, там, де біля самої країни Персії є місто з назвою Горго. Тут через прикордонні землі вони зазвичай воювали один з одним. Вони не кочовики, як інші гунські племена, але здавна мешкають осіло на родючій землі... Серед гунів вони одні світлошкірі і не потворні на вигляд... Ними править один цар і мають вони державний устрій, що базується на законах. Живуть вони з сусідами чесно і справедливо, нічим не гірше за персів, або римлян. Але найзаможніші з них мають дружину, іноді до двадцяти чоловік, а то й більше, члени якої назавжди стають їм близькими, розділяючи і все їхнє багатство, адже у даному випадку все майно у них стає спільним. Коли ж той, у кого вони були дружинниками, помирає, ці мужі, за існуючим у них звичаєм, живими лягають за ним у могилу...» (Procop. Bell. Pers. 1, III).

Очевидно, Прокопій ототожнював ефталітів з гунами через схожість звучання слів «хіон» (самоназва ефталітів — хіоніти) і «гун». Білими гунами їх називали через те, що вони були не схожі на інших гунів своєю світлою шкірою і способом життя. Хіоніти-ефталіти були народом індоевропейського походження, розмовляли на східно-іранському (сакському) діалекті. У V ст. вони створили могутню державу на просторах Середньої Азії, Афганістану, північно-західної Індії і частини східного Туркестану¹.

У 50-х роках V ст. ефталіти володіли Тохаристаном, а вже 459 р. вони завдали відсічі перському правителю Перозу, який напав на них, і заволоділи Хорасаном. У 482 р. відбулася друга сутичка ефталітів з персами, під час якої Пероза взяли у полон, але відпустили, змусивши заплатити викуп і пообіцяти більше не нападати на них. Однак свої обіцянки він не виконав і вже 484 р. здійснив ще один, третій, похід проти хіонітів, але був жорстоко вбитий на полі бою. Іранці змушені були виплачувати ефталітам щорічну данину, а також втрачали свої території. Між 490 і 509 р. ефталіти підкорили більшу частину держав Таримського басейну, тобто території майже усього

¹ Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А. Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 556.

східного Туркестану, а наприкінці століття оволоділи ще й Північною Індією¹.

У VI ст. ефталіти воювали з тюрками і персами і були розгромлені у 563 р. Держава ефталтів перестала існувати, залишилося лише невелике володіння на території Тохаристана (сучасна територія Афганістану), але й воно змушене було виплачувати данину перському цареві Хосрою. Після цих подій розпочалася тривала боротьба між тюрками і персами за колишні території ефталтів, котра згодом набула зовсім іншого характеру — боротьби за міжнародні торговельні шляхи і ринки. Персія не хотіла поступитися монополією на продаж шовку, особливо до Візантійської імперії. Сьогодні, що входила до складу Великого тюркського каганату, була розташована на перетині великого караванного шляху з Китаю до Візантії, тож согдійці славилися своїми торговельними талантами. До того ж вони й самі займалися виробництвом шовку. Це й спричиняло суперництво за ринки збуту шовку, головним об'єктом якого була Візантійська імперія². Однак опис боротьби між Іраном та Візантією не входить у коло завдань цієї книжки, тож ми не будемо спинятися на цьому детально.

Гунські племена, які називались утігурами і кутрігурами, відігравали у VI ст. особливу роль у міжнародній політиці Візантійської імперії. Про них писали Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, Агафій Мірінейський.

Агафій Мірінейський у контексті воєн візантійців з персами у VI ст. так описував зрадливу вдачу цих гунів:

«Цей народ, і величний, і багаточисленний, дуже жадібний до війни і до грабунку, любить мешкати поза своїм домом, на чужій землі, завжди шукає чужого. Заради своєї вигоди і надії на здобич приєднується як учасник війни то до одного, то до іншого,

¹ Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 99.

² Пигулевская Н. В., Якубовский А. Ю., Петрушевский И. П., Строева Л. В., Беленицкий А. М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1958. — С. 47.

перетворюючись з друга на ворога. Часто вступають у битву в союзі то з римлянами, то з персами, коли ті воюють між собою, і продають свою найомну спокійність то тим, то іншим. У минулій війні [556 р.] вони бились проти персів... Коли ж військові дії були закінчені, вони були відпущені римлянами, отримавши встановлену платню, і перейшли на бік тих, які раніше були їх запеклими ворогами» (Agaph. V, 13).

В іншого візантійського історика VI ст., продовжувача і наслідувача Агафія Мірінейського, Менандра Протектора зберігся опис участі утігурів і кутрігурів у планах імператора Юстиніана стосовно Персії:

«...Юстиніан, гадаючи, що кутрігури знову придуть спустошувати Фракію, не давав спокою вождю утігурів Санділху частими посольствами та іншими засобами, підштовхуючи його воювати проти Забергана [правителя кутрігурів]. Своє прохання імператор підкріпив обіцянками, що передасть Санділху ту платню, яку від Ромейської держави призначено було Забергану, якщо тільки Санділх переможе кутрігурів. Санділх, хоча й бажав бути з ромеями в дружніх стосунках, писав базилевсу: "було б непристойно і незаконно зовсім винищити наших співвітчизників, які не тільки говорять однією мовою з нами, ведуть однаковий спосіб життя, носять однаковий одяг, але ще й наших родичів, хоча й підвладних іншим вождям. Але, незважаючи на те, як того потребує Юстиніан, я відберу у кутрігурів коней і привласню їх собі, щоб їм не було на чому їздити і неможливо було б шкодити ромеям"»¹.

Кутрігури й утігури з'явилися на історичній арені у V ст. Утігури мешкали на Таманському півострові, а кутрігури осіли між Дніпром і Азовським морем, контролюючи кримські степи аж до грецьких колоній на півострові. У VI ст. і одні й другі почали здійснювати активні спустошливі набіги на візантійські володіння, головним чином в Ілїрії і Фракії. Однак це не заважало деяким їхнім співвітчизникам

¹ Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Reliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 320.

перебувати на службі в імператора Візантії. Так, наприклад, саме гуни у 537 р. допомагали ромейському гарнізону в Римі, що опинився в облозі у гунів.

Однак сусідство таких доволі войовничих і небезпечних народів завжди тримало візантіїців у напрузі, бо ніколи не було точно відомо, чого від них чекати. Тут дуже красномовно проявилася знаменита візантійська дипломатія. Імператор Юстиніан I вирішив позбутися потенційної загрози, пересваривши між собою обидва гунські племені. Він почав демонстративно дарувати подарунки, надавати різноманітні почесті й грошові винагороди утігурам. Санділх, ватажок утігурів, був фаворитом Юстиніана на відміну від Забергана, вождя кутрігурів. Таким чином імператор спонукав обидва племені до ворожнечі. Кутрігури були дуже ображені на візантійський двір, який так несправедливо і відверто протиставляв їх утігурам, без жодних на те підстав.

Ображені кутрігури напали на імперію. Проте специфічна візантійська дипломатія спрацювала, ромеї спромоглися досягти свого. Кутрігури зазнали поразки від утігурів. Невдовзі обидва племені об'єднались у союз проти Візантійської імперії. Близько 558 р. військо кутрігурів під проводом їхнього хана Забергана вдерлося до Фракії і Македонії, а потім дійшло аж до Константинополя. Після тривалих і запеклих боїв їм довелося відступати під контрнаступом ромеїв, котрі дали гунам достойний відпір.

Цього ж 558 р. на сході від Дону з'явилися авари, які відтіснили кутрігурів на південь. У джерелах згадки про аварів з'являються в 555 р. у зв'язку з тюркськими завоюваннями, в результаті яких авари змушені були тікати від тюркської експансії на захід. Менандр Протектор описав посольство аварів до візантіїців 558 р., метою якого було прохання дозволити їм селитися в межах імперії.

Імператор Юстиніан відмовив їм у цьому, але між сторонами був укладений союзний договір, за яким авари зобов'язувались охороняти дунайський кордон Візантії в обмін на виплату їм щорічної данини. Пізніше авари об'єдналися з кутрігурами і почали загрожувати Константинополю. Вони висували нові й нові претензії: їх вже не влаштовував розмір данини, вони прагнули добитися права селитися на території імперії.

У 562 р. аварський каган Баян надіслав посольство до Юстиніана з проханням надати йому землі в Подунав'ї, на що імператор відповів відмовою, побоюючись, що авари скористаються прикордонними територіями і почнуть нападати на Візантію. Про ці події ми довідуємося зі свідчень Менаандра Протектора.

Хан кутрігурів став васалом Баяна. Утігури також потрапили під владу тюркського кагана і в складі Великого Тюркського каганату брали участь у захопленні боспорської фортеці на березі Керченської протоки. У 581 р. вони з'явилися під стінами Херсонеса.

Опис етнічної історії утігурів і кутрігурів зберігся у Прокопія:

«...Якось над гунами володарював цар, який мав двох синів, одного на ім'я Утігур, а іншого звали Кутрігур. Коли їх батько помер, вони поділили владу між собою, а своїх підданих кожен назвав власним іменем... Вони всі мешкали в одному місті, мали однакові звичаї і спосіб життя, не маючи спілкування з людьми, які жили по той бік болота [Керченської протоки], адже ніколи не переправлялись через ці води, не підозрюючи, що через них можна перепливати...» (Procop. Bel. Goth. VIII, 5).

Сусідами утігурів і кутрігурів були готи-тетраксити та інші готські племена. Готи мешкали на теренах Кримського півострова з II ст. На Боспорі германці з'явилися ще наприкінці II ст., а в середині III ст. вони вже активно розселилися й асимілювалися з місцевим населенням. У III ст. Боспор потрапив під владу готів. Нові мешканці одразу ж розпочали свої розбійницькі морські походи на Рим, використовуючи боспорські кораблі.

Про кримських готів у ранньому середньовіччі ми дізнаємось від Прокопія Кесарійського:

«...Області на імення Доро, де з давніх часів живуть готи... що були союзниками римлян; вони разом з ними ходять на війну проти їхніх ворогів, завжди, коли імператор цього побажає... Вони [готи] досягають чисельністю населення до трьох тисяч чоловік бійців, у військовій справі вони чудові, і у землеробстві, яким вони займаються власними руками, вони достатньо вправні. Вони гостинні більше за всіх людей. Сама область Доро лежить на підвищенні, але вона не кам'яниста і не суха, навпаки, земля

дуже добра і приносить найкращі плоди. В цій країні Василевс не збудував ніде ні міста, ні фортеці, так як ці люди не терплять бути ув'язненими в будь-яких стінах, а більше всього полюбляють вони жити у полях. Так як здавалося, що їх місцевість легко доступна для нападу ворогів, то Василевс укріпив всі місця, де можна було пройти ворогам, довгими стінами і таким чином зберіг готів від побоювання за вторгнення в їх країну ворогів» (Procop. De Aedif., III, 7, 13–17).

Готи-тетраксити спочатку воювали з гунами, а потім уклали з ними угоду і мешкали як сусіди на східному узбережжі Керченської протоки. Інша частина готів через переслідування гунів перейшла в гірську місцевість і, як описує Прокопій, зайняла область Доро (сучасний Мангуп). Отже, з кінця IV ст. гуни стали панівним етносом на території Криму.

Перебування кутрігурів у Північному Причорномор'ї обмежується періодом 479–552 рр. Протягом 552–568 рр. вони залишалися ще у Нижньому Подунав'ї. На думку українського археолога О. Комара, чисельність кутрігурів не зовсім зрозуміла, адже візантійські джерела згадують тільки про ту кількість військових, які брали участь у походах 551 р. (близько 12 тисяч чол.) і 559 р. (7 тисяч чол.), а також про два дрібніші загони у 568 р. (10 тисяч чол.). Якщо вірити цим цифрам, то можна говорити про племінне об'єднання не менше ніж у 10 тисяч сімей. Враховуючи ймовірне перебільшення візантійськими авторами чисельності військ, населення кутрігурів налічувало не менше 30–50 тисяч чоловік¹.

Агафій Мірінейський зазначає, що поряд з кутрігурами й утігурами серед гунських племен були й інші, зокрема — ультизури, вуругунди:

«Народ гунів колись мешкав навколо тієї частини Меотійського озера, котра була повернута на схід, і жив північніше річки Танаїс, як і інші варварські народи, що жили в Азії за Імейською горою. Усі вони називались гунами, або скіфами. По племенам же окремо одні з них називались кутрігурами, другі — утігурами, деякі — ультизурами, інші вуругундами.

¹ Комар А. В. Кутригуры и утигуры в Северном Причерноморье // Сугдейский сборник. — Киев-Судак, 2004. — С. 169–200.

Через багато століть вони перейшли в Європу, чи дійсно за оленем, як говориться в легенді, чи внаслідок іншої випадкової причини, в усякому разі, вони перейшли якимось чином Меотидське болото, котре раніше вважалося непрохідним, і розповсюдились по чужій території, завдавши її мешканцям великої біди своїм неочікуваним нападом» (Agaph. V, 11).

Гунів, які створили свою державу на території Європи у V ст., детально описав Пріск Панійський, який у 448 р. особисто брав участь у посольстві, відправленому візантійським імператором Феодосієм II до гунського царя Аттіли. За правління попередників Аттіли ставка головного гунського вождя розміщувалась у Північному Причорномор'ї. Детальніше про державу Аттіли мова буде в іншому розділі.

* * *

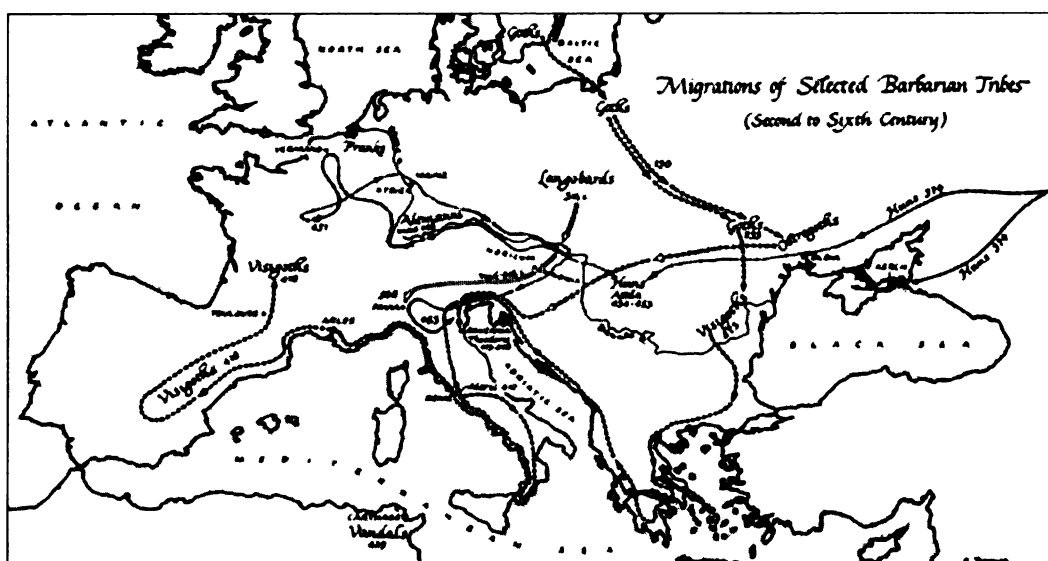
У 70-х роках IV ст. гуни, переслідуючи аланів (частину яких вони розгромили та підкорили, а інша частина тікала на Північний Кавказ), пройшовши через Прикубанські степи, вдерлися на Таманський півострів. Тут вони розорили і знищили кілька поселень Азіатського Боспору. Потім повз Керченську протоку дійшли до території Європейського Боспору, розгромивши м. Тірітаку¹.

За Прокопієм, на території Криму гуни розгромили кримських готів, потім увійшли у володіння остготів (у той час ними правив Германаріх), що межували із землями аланів (між Доном і Дніпром), і перемогли їх. Пізніше гуни зустрілися у Подністров'ї з вестготами і розгромили їх (Procop. Bel. Goth. VIII, 5).

Держава остготів простягалася від Дону до Дністра та від Чорного моря до Прип'яті. Спершу гуни нападали на готів невеличкими групами, а згодом перейшли у повноцінний наступ. В авангарді гунської армії під час нападів на готів були алани.

Після смерті Германаріха вождем остготів ненадовго став Вітімір. Характерною особливістю його стратегії було вербування гунів до лав свого війська

¹ Засецкая И. П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV — V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92.

для того, щоб вони воювали проти своїх співвітчизників. Проте готам не щастило і вони щоразу зазнавали поразки від кочовиків. Після того як у битві на річці Ерак Вітіміра вбили, гуни підкорили собі більшу частину цього народу.

Частина вестготів під проводом Гунімуда увійшла до складу гунського племінного союзу, інші, які вцілили, — рушили на захід, до римських кордонів. Іншим місцем боротьби гунів з вестготами були береги Дністра. Гуни розбили вестготів на дві групи, одна з яких на чолі з Атанаріхом тікала у Карпати, а інша під проводом Фрітігерна шукала прихистку в римлян.

Гуни осіли в степах Північного Причорномор'я, почали наводити порядок на завойованих землях і всередині своїх власних племен, адже серед них періодично спалахували міжусобиці і точилася боротьба за владу.

Отже, наприкінці IV ст. гуни заволоділи степовими просторами від Дону до Дністра, об'єднали підкорене населення цього регіону у племінний союз на чолі з гунським вождем.

Римські і візантійські автори, описуючи кочовиків, розглядали їх крізь призму свого цивілізаційного бачення. За браком інформації історики змушені були багато чого додумувати, подекуди занадто перебільшуючи і перекручуючи ті чи інші факти. Імперський західний і кочовий східний світогляди разюче відрізнялися один від одного.

Пересічному римлянові зрозуміти азіатського кочовика з його способом життя було не під силу. До того ж самі гунни працювали над своїм іміджем в очах римлян. Вони чинили психологічний тиск своїм потворним зовнішнім виглядом, страхіливими вигуками під час набігів, своїми незрозумілими і жахаючими для переважно християнського населення римських провінцій віруваннями. Саме тому ми маємо такі суб'єктивні та емоційно забарвлені оповіді римських авторів стосовно гунів.

СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ, ЖИТТЯ, ПОБУТ, ЗВИЧАЇ ГУНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

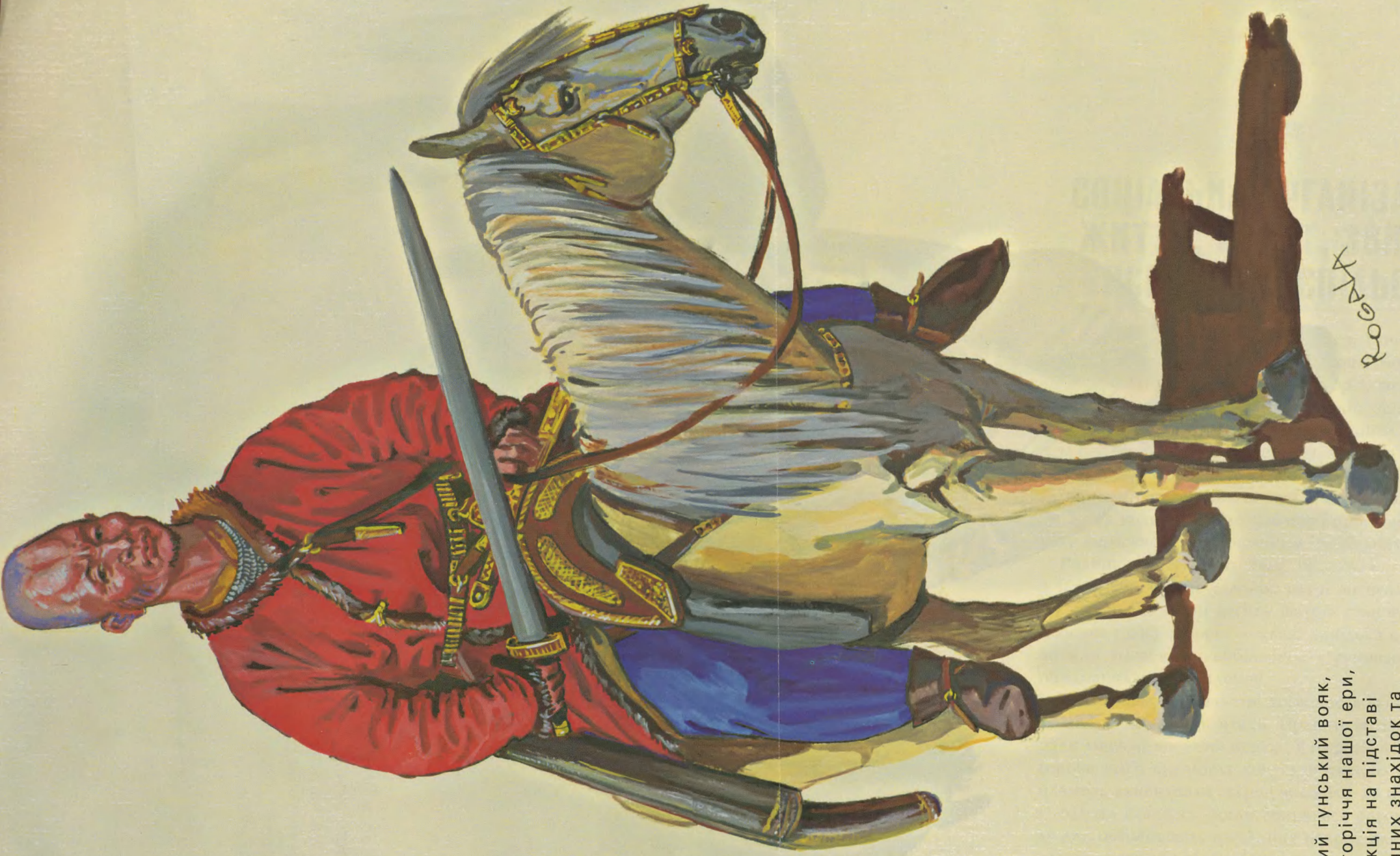
До появи імперії Аттіли в V ст. гуні мешкали в надзвичайно складних умовах. Вони постійно кочували степами Причорномор'я, возили за собою цілі стада різноманітних видів одомашнених тварин — корів, овець, кіз, биків, коней. Цим фактам є підтвердження в джерелах, зокрема в Амміана Марцелліна, Євнапія та ін. Кочували вони невеликими групами, переганяючи свої стада у пошуках пасовиськ та води. Так було набагато простіше й легше, аніж пересування величезними громіздкими ордами.

Родина пересічного гуна зазвичай складалася з п'яти або шести чоловік, котрі мешкали в одному шатрі. Шість чи десять шатрів становили табір, а кілька таких таборів — клан. Декілька кланів формували плем'я, а найбільшим угрупованням було об'єднання кількох племен.

У гунському суспільстві доімперського часу не було чіткої організації влади. Правителя племені обирали лише на воєнний період. У мирний час функцію голови сім'ї, що могла кочувати окремо від усього племені, виконували старші чоловіки. За необхідності голови сімейств могли збиратися разом на нараду для обговорення нагальних потреб племені. Такі зібрання завжди відбувалися верхи на конях. У суспільстві гунів не існувало рабства. Точніше, рабами могли бути іноземці, захоплені в полон під час воєн і грабіжницьких нападів, але в жодному разі не гуні. Проте були люди, яким доводилося виконувати

Гунський воїн IV–V століття нашої ери, реконструкція на підставі археологічних знахідок та за матеріалами поховань.
Автор Шаменков С.І.

З аможний гунський воєк,
IV-V сторіччя нашої ери,
реконструкція на підставі
археологічних знахідок та
за матеріалами поховань.
Автор Шаменков С. І.

Гунський воїн V сторіччя нашої ери, на підставі археологічних знахідок з поховань воїнів гунського часу, з Волникового скарбу, ламелярний шолом за знахідками епохи переселення народів з Курської області та Керчі. Автор Шаменков С. І.

Гунський воїн V сторіччя нашої ери,
реконструкція на підставі археологічних
знахідок з поховань воїнів гунського часу.
Автор Шаменков С. І.

брудну роботу. Такі особи перебували повністю під владою свого хазяїна, але рабами не вважалися.

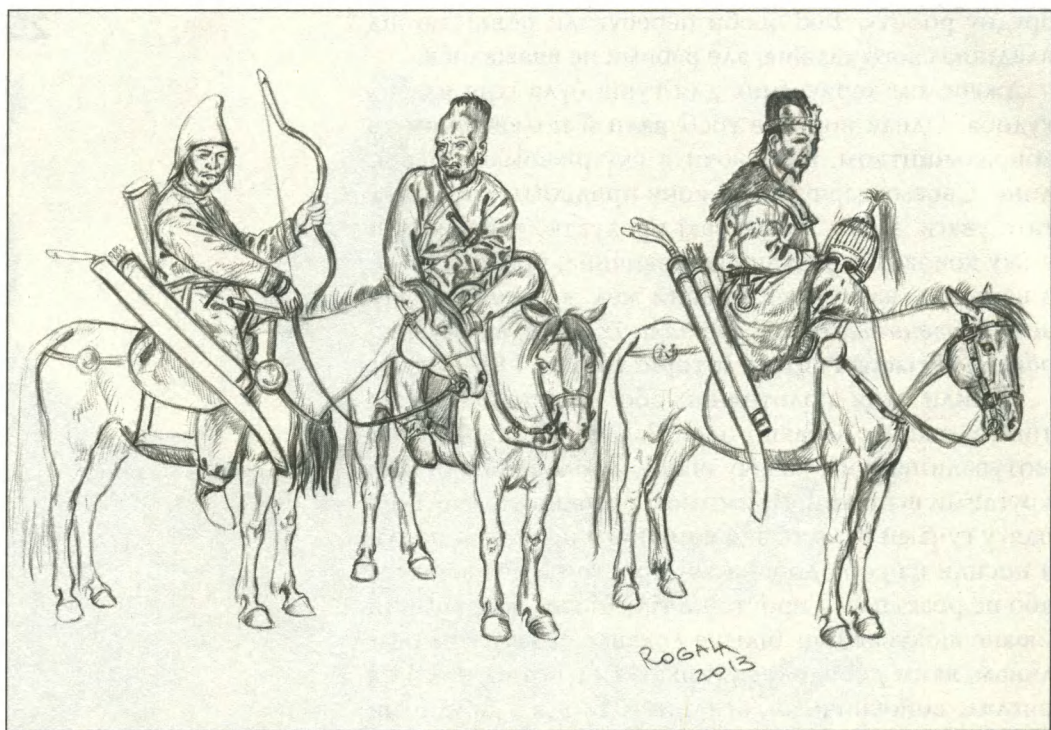
Джерелом харчування для гунів була їхня власна худоба. Однак вони не гребували й полюванням та збиральництвом, вживаючи в їжу різноманітні рослини. Своему харчуванню вони приділяли досить багато уваги. Пріск згадує такі продукти, які вживали в їжу кочовики: баранина, яловичина, просо, ячмінь, з напоїв — камос та хмільний мед. «...Купили у туземців овець та биків, зарізали їх та приготували обід...» (**Priscus Panites. Історія Готиків, I 8**).

Носили гуні полотняний або хутряний (найчастіше зі шкірок бабаків) одяг. Замість чобіт вони намотували на ноги козячу шкіру, а голову покривали круглими шапками. Примітною особливістю носіння одягу гунами було те, що вони його ніколи не прали, а носили на собі, допоки він просто не розповзався або не розсипався просто на тілі. Такий неприємний нюанс шокував і ще більше додавав страху тим римлянам, яким доводилося стикатися з потворними на вигляд, войовничими, огидними та ще й брудними кочовиками.

Також гуні носили шовкові повстяні каптани, зазвичай декоровані аплікаціями, та скріплювали їх фібулами у формі цикад. Одним з неодмінних елементів одягу гунів були шаровари довжиною до колін, поверх яких одягали шовкові або інші штани, підв'язні ремінцями до поясу. Взуттям слугували короткі шкіряні чоботи зі шкіряними ремінцями на пряжках. Голову гуні вкривали чимось подібним до повстяних ковпаків, обшивали їх хутром та декорували накладками, іноді навіть золотими.

З огляду на той факт, що самі гуні землеробством не займалися, зрозуміло, що полотно або вже готовий одяг вони купували в осілих народів. Отже, у них уже були налагоджені торговельні зв'язки. Чітких документальних свідчень про торгівлю у гунів ми не маємо. Однак було б хибним твердити, що кочовики жили тільки за рахунок внутрішнього кочового виробництва.

У період великого переселення народів, коли контакти між різними племенами ставали дедалі простішими, торгівля виходила на передній план. Неминучість контактів з осілими народами підштовхувала гунів до пошуку вигоди для себе не тільки шляхом

Гунські лучники кінця IV ст.

Автор Шаменков С. І.

нападів та грабунку, а й мирними, дипломатичними методами. Обмін товарами з осілими землеробськими племенами насамперед був вигідним саме гунам. Тому вони почали налагоджувати контакти з прикордонними областями Римської імперії. Торгувати з подібними собі народностями кочовикам не було ніякого сенсу, бо усі вони мали один і той же набір товарів. Торгівля у кочовиків могла бути тільки зовнішня.

Згадуваний полотняний одяг був переважно льняний, а вирощувати льон гуни не могли і не вміли. Це ще раз доводить, що вони купували тканини у тих племен, які мали змогу виготовляти їх вдосталь. Римська, а потім і Візантійська імперія здавна посідали чільне місце у світовій торгівлі. Римляни славилися своїми ремеслами і претендували на лідерство не тільки в Середземномор'ї, але й за межами регіону. Окрім виробів з бавовни і льону, римські й ромейські майстри виготовляли теплі речі з вовни. Хітони і бурнуса були справжніми витворами мистецтва. Для пошиття гарного і практичного теплого одягу ремісникам був потрібний матеріал у значних кількостях — хутро, шкіри тварин. А всього цього

вдосталь було у кочовиків, які натомість були не проти купити у римлян легкі тканини (льон та бавовну) або ж готові вироби з них.

Так само було зі зброєю, адже у кочовиків було недостатньо сировини для виготовлення великої кількості якісної зброї. Для її виробництва потрібно було багато дерева і металу, яких у степах, де переважно мешкали кочовики, бракувало.

Купували гуни також зерно та предмети розкоші. Однак необхідно зазначити, що далеко не всі гуни користувалися товарами, що закуповували в осілих племен. Зазвичай це був привілей заможних і знатних кочовиків. В джерелах є згадки про те, що прості люди взагалі не вживали хліба, що свідчить про його дефіцит у суспільстві гунів. В обмін на зброю, тканини, збіжжя і прикраси кочовики поставляли землеробським племенам м'ясо, хутра, шкіру, коней і рабів.

Окремо слід згадати про прикраси і коштовності. У V ст. з появою і розквітом гунської імперії Аттіли завершилася майнова стратифікація суспільства. Гуни, за словами Амміана Марцелліна, «...палали дикою пристрастю до золота» (*Amm. Marc. XXXI, 2, 11*).

Саме через свою пристрасть до коштовних речей гуни не залишилися на території Північного Причорномор'я, де вистачало пасовиськ і були сприятливі умови для ведення кочового господарства, однак не існувало джерел для нагромадження багатства. Інша річ — Паннонія майже з таким самим степовим пейзажем, як і в Причорномор'ї, яка до того ж межувала з Римською імперією, завдяки чому гуни мали більше можливостей контактувати з багатою цивілізацією. Одразу ж після приходу туди гуни підкорили гепідів і почали нападати на римські прикордонні міста, грабуючи їх.

Попри усталену в історіографії думку про те, що кочовикам елементарно не вистачало продуктів харчування, метою цих нападів було захоплення іншої здобичі — коштовностей, прикрас і золота. У часи правління Аттіли торгівля предметами розкоші стала провідним фактором, який уможливив існування самої гунської держави. З цим тісно пов'язана майнова стратифікація суспільства гунів. Усередині степової держави відбувся поступовий розподіл на вищих і нижчих громадян, на тих, хто займав провідні посади в організації влади, і на рядових кочовиків.

Останнім вистачало їжі, одягу, вони були відносно забезпечені, щоб прожити і прогодувати свої сім'ї. Вищі верстви суспільства вже мали змогу збагачуватись і призбирувати предмети далеко не першої потреби.

Банальний грабунок римських провінцій з метою збагачення у V ст. замінюється торгівлею зі східною частиною Римської імперії, тобто з Візантією. Ромеї добре усвідомили залежність гунів від торгівлі з ними навіть не стільки у військовому відношенні, скільки з огляду на економічну та соціальну стабільність кочового суспільства. Тому вони активно використовували цей вид співпраці, певним чином стримуючи відкрити агресію гунів. До того ж торгівля з кочовиками була вигідна самим ромеям. Деякі купці активно й охоче їздили до варварів з товаром, нерідко пристаючи до посольських місій своєї країни у ставку кочових правителів.

Гуни торговали не тільки з Візантією, із Західною Римською імперією вони також вели активні торговельні операції, щоправда, в джерелах про це не так багато інформації. Причому торгівля була двостороння і взаємовигідна, адже римляни отримували від гунів необхідні для них товари: рабів, хутра, шкіру.

Дещо пізніше, у VI ст., кочовики стали незамінними посередниками в торгівлі шовком між Китаєм і Візантією та іноді навіть і самі поставляли ромеям шовк-сирець.

Коштовний витвір китайців був відомий римлянам ще на початку нової ери. Це була дуже дорога тканина, з якої шили святковий одяг не для всіх, а тільки для заможних і знатних осіб. Таке вбрання носили при імператорському дворі, на найбагатших і найвідоміших віллах. З шовку виготовляли культовий одяг для священиків. Шовк був розкішшю, його приносили в дар богам, ним покривали алтарі¹. У ранньому середньовіччі ця тканина прирівнювалася до золота, хоча й стала вже більш поширеною завдяки стрімкому розвитку торгівлі.

З IV ст. Візантія межувала з Сасанідською Персією у Межиріччі і на Кавказі. Знаменитий караванний

¹ Пигулевская Н. В. Византийская дипломатия и торговля шелком в V–VII вв. // ВВ. — Т. I (XXXVI). — М., 1947. — С. 184–185.

Великий шовковий шлях з Китаю до Візантії пролягав через Середню Азію. Уздовж басейну річки Тарім через Согдіану купці змушені були виходити до кордонів Ірану. Обхідний шлях через Каспійське море і Кавказькі гори був дуже складним, бо проходив через безводні солончакові степи; крім того, життю караванників загрожували переправи через небезпечні повноводні річки, тож купці користувалися цим шляхом дуже рідко.

Існував ще один торговельний шлях, який зв'язував Китай і Візантію, — морський. Він пролягав через Індійський океан і Еритрейське море.

З усіх можливих варіантів імперія обрала саме караванну торгівлю через персидських посередників. Посередницька торгівля з ромеями приносила персам величезні доходи. Візантія фактично перебувала в економічній залежності від іранських купців, які на свій розсуд призначали ціни на шовк-сирець. А з огляду на те, що сировина потім піддавалась обробці у візантійських майстернях, і без цього захмарна ціна на шовк зростала ще більше. Так, шовк став для ромеїв основним фактором постійних воєн з Сасанідським Іраном, що спонукало їх до пошуку альтернативних шляхів його закупівель.

Існують свідчення про те, що вже у ранньому середньовіччі до Константинополя був завезений шовкопряд і ромеї володіли виробництвом шовку¹. Очевидно, гуни у V ст., як і тюрки у VI ст., виступали посередниками у торгівлі шовком з візантійцями. Прямих підтверджень цьому в джерелах немає, однак гунські купці цілком могли становити конкуренцію персам з огляду на популярність і коштовність цього товару.

Окрім Риму і Візантії, гуни у ранньому Середньовіччі торгували також з Сасанідською Персією, Китаєм та Індією. Звідти привозили коштовні тканини (зокрема, той самий шовк, який кочовики також дуже цінували), прикраси, прянощі, фініки, порцеляну, східні пахощі, срібні келихи, вино тощо, а постачали туди вже згадувані товари, яких мали вдоволь, — рабів, шкіру, хутро, коней, столярні вироби

¹ Lopez R.E. Silk Industry in the Byzantine Empire. — Speculum. — Vol. XX. — 1945. — P. 1–42.

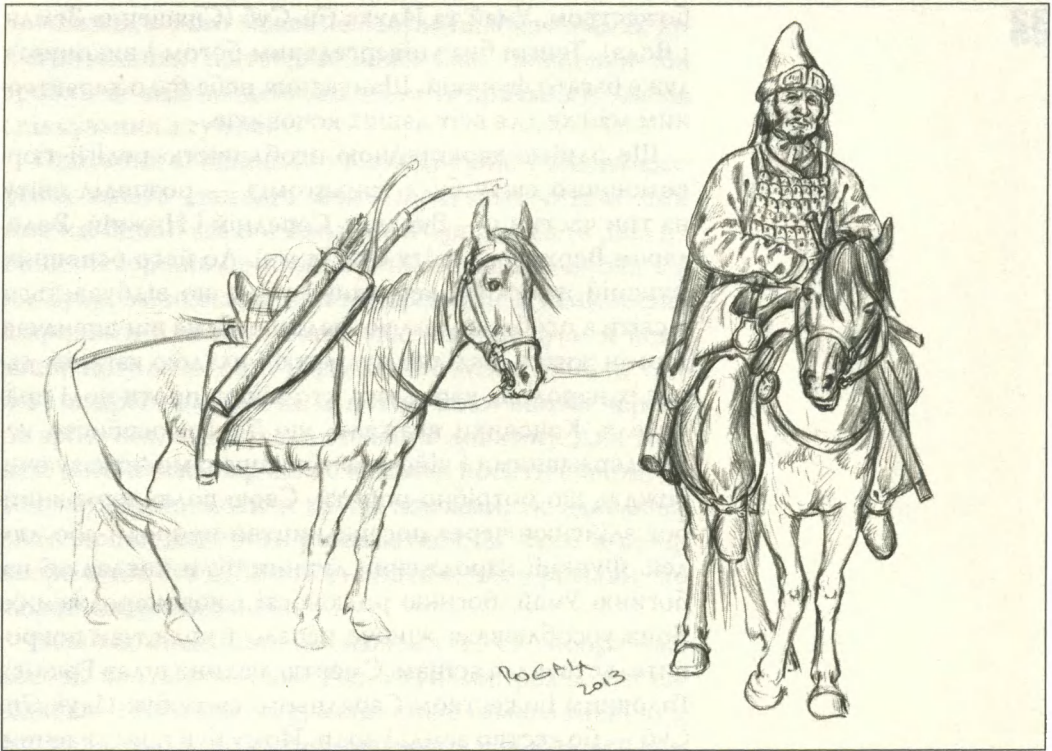
та дерев'яний посуд. Примітно, що обмін дуже швидко був замінений грошовими відносинами. Так, гунни дедалі частіше й частіше розраховували отримати за свої товари саме гроші.

Торгівля виступає рушійною силою розвитку будь-якого суспільства, тож для забезпечення кращих і вигідніших умов для всіх учасників цього процесу формувалися відповідні стратегії. Так, за правління Аттіли — у 435 р. з римлянами були погоджені торговельні права гунів (**Priscus Panites. IV, 28**).

За цими угодами ярмарки і базари мали бути цілком безпечними як для кочовиків, так і для ромеїв. Пізніше, у 443 р., Аттіла знову порушив питання про більш сприятливі умови для торгівлі з Візантією (**Priscus Panites. IV, 28**). Він вимагав перенесення головного торговельного центру з Іллірії в м. Наїсс, що у Верхній Мезії. У такий спосіб прагнув розсунути кордони, збільшити територію і змусити ромеїв прибрати фортифікаційні споруди з дунайського прикордоння. Домовленості були успішно досягнуті.

Отже, торгівля для кочовиків раннього середньовіччя, зокрема гунів, була як важливим економічним, так і соціальним та політичним явищем. Комунікації з іншими народами, які цивілізаційно дуже відрізнялися від самих гунів, каталізація майнового розшарування суспільства, розвиток дипломатичних та культурних зв'язків — усім цим процесам неабияк сприяла торгівля, яка була вкрай необхідна гунам для виходу на світову політичну арену.

Господарське життя гунів було дуже примітивним. Власного виробництва вони майже не мали, тож змушені були постійно шукати ресурси (пасовиська, джерела води). Кочували вони окремими невеликими групами, що грало на руку римлянам та іншим потенційним противникам гунів. Незважаючи на воєнний потенціал, кочовики в ранній період свого перебування на території Причорномор'я не становили серйозної загрози Риму та Візантії. Та згодом жадоба до багатства, прагнення отримати матеріальні блага, що їх мала імперія, підштовхнули гунів до нападів на римські провінції, адже це було значно простіше та вигідніше, ніж шукати пасовиська та інші джерела життєзабезпечення. Такою вже була вдача грізних і войовничих воїнів степів.

Релігія. Поява гунів на території Європи поклала край епосі панування іранських племен і стала початком активного переселення туди тюркських народів. Релігійні обряди гунів дуже схожі з культурно-сакральним життям народів Тюркського каганату другої половини VI ст., про що нам відомо з писемних джерел того часу, зокрема від Менандра Протектора. Характерним для гунів був поховальний обряд з трупоспаленням. Після смерті гуна в землю заковували шкіру його коня, приносячи таким чином жертву духам.

Поховальні споруди встановлювали на підвищенні, вони складалися з капищ, ідолів та вивішених біля капищ шкір жертвних тварин (переважно коні і вівці). Ідоли, храмові споруди, очевидно, виготовляли з дерева, тому вони часто займалися і згорали дощенту. Гуни дуже шанували грім і блискавку і приносили жертви на тому місці, куди вона вдаряла¹.

Гуни вшановували трьох основних богів — Тенгрі (від тюрк. Небо), котрий був верховним і головним

Реконструкція гунського воїна 1 ст. нашої ери, на підставі археологічних знахідок Ноин-Ул та за матеріалами поховань.

Автор Шаменков С. І.

¹ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 171–172.

божеством, Умай та Идука Єр-Суб (Священна Земля і Вода). Тенгрі був універсальним богом і виконував дуже багато функцій. Шанування неба було характерним майже для всіх давніх кочовиків.

Ще однією характерною особливістю релігії тюркомовного світу була трихотомія — розподіл світу на три частини — Верхній, Середній і Нижній. Володарем Верхнього світу був Тенгрі. До його основних функцій належить керування усім, що відбувається в світі, а особливо долею людини. Саме він визначає термін життя, наділяє мудрістю і владою каганів, дарує їх народові, карає тих, хто пішов проти волі правителя. Кочовики вважали, що Тенгрі особисто керує державними і військовими справами, наказуючи вождю, що потрібно робити. Свою волю верховний бог здійснює через посередництво природи або людей. Функції народження дитини були покладені на богиню Умай, богиню родючості і новонароджених. Вона уособлювала жіноче начало і водночас покровительствувала воїнам. Смертю людини відав Еркліг¹. Головним божеством Середнього світу був Идук Єр-Суб — божество землі і води. Йому був присвячений особливий культ, пов'язаний з горами, які кочовики дуже вшановували, складали і співали їм гімни. Свідчення про те, що гуни ніколи не прали свого одягу, ймовірно, були пов'язані з тим, що вони боялися розгнівати цим божеством води.

У головних богів існували помічники — другорядні божества. Їх було дуже багато. Серед них, наприклад, згадуються бог шляху на рябому коні та бог шляху на вороному коні.

Амміан Марцеллін називав гунів народом без релігії. За його словами, вони, подібно до нерозумних тварин, не знали різниці між правильним і неправильним, були брехливими і неоднозначними в розмові, віроломними і ненадійними у світі (**Amm. Marc. XXXI, 2, 11**).

Однак свідчення історика щодо релігійності кочовиків, як і з деяких інших питань, що їх стосувалися, не відповідають реальності. Амміан, як і деякі інші римські автори, був досить упередженим щодо

¹ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 167–168.

кочовиків, а його заяви не базувалися на жодних документальних підтвердженнях. Свої висновки він зробив зі слів людей, які мали неприємний досвід спілкування з гунами.

Описання зовнішнього вигляду гунів у давніх джерелах навіть сьогодні може шокувати читача. Ми вже наводили згадки Амміана Марцелліна та деяких інших істориків про потворний образ кочовиків. Гуни були невисокі на зріст, коренасті, з неймовірно широкими плечима. Вони мали сильні руки й ноги, міцні потилиці. При народженні дітям робили глибокі надрізи на щічках, а потім, поки кістки черепа не зрослися, витягували голови в довжину. Для того щоб у майбутньому ніс не заважав носити шолом, діток змушували носити круглі пов'язки, які здавлювали ніздрі, не даючи їм розвиватися. До того ж колір шкіри гунів був набагато темнішим, ніж у римлян, що також лякало останніх.

Необхідно сказати, що навіть у VI ст., попри вже досить близьке знайомство з гунами, ромеї все ще відчували жах при згадуванні лише самого імені цих варварів. Часті військові перемоги гунів пояснювались саме цим тваринним страхом перед їхнім потворним і жахливим зовнішнім виглядом.

Психологічний тиск на противника мав результат: римляни просто втрачали бойовий дух, коли бачили перед собою потвор, убраних у шкіри тварин.

Після перших зіткнень з готами, а потім і з римлянами наприкінці IV ст. чисельність гунських племен почала стрімко зростати. Це відбувалось як внаслідок поліпшення матеріального добробуту племен та їх союзів, так і завдяки підкоренню і поступовій асиміляції місцевих народів, що населяли у ті часи Північне Причорномор'я. Кочовики почали формувати великі союзи племен, нарощувати свій військовий потенціал. Процес тривав до початку правління Аттіли, за часів якого досяг свого апогею.

Увірвавшись до причорноморських степів, гуни підкорили племена аланів, які часто влаштовували набіги на Боспорське царство, на Вірменію і Мідію. Достеменно невідомо, за яких саме обставин це сталося, однак відомо, що дуже велика їх кількість була знищена.

Слід відзначити, що племена аланів суттєво вплинули на подальший розвиток гунів. Окрім

традиційного кочового тваринництва, вони займалися також землеробством та окремими видами ремесел. За Амміаном Марцелліном, алани не мали рабства, абсолютно всі були знатного походження, а суддями у них були особи, які відзначилися воєнними подвигами. Вони вели «культурніший» спосіб життя, ніж гунни. В етнічному відношенні алани, безсумнівно, відрізнялися від гуннів, однак їхній соціально-економічний устрій багато в чому був подібний:

«Немає в них шатрів, і ніхто з них не обробляє землю. Харчуються вони м'ясом і молоком, живуть у возах, вкритих зігнутою у вигляді склепіння корою дерев, і возять їх безкраїми степами. Дійшовши до багатой травою місцевості, вони ставлять свої вози колом і годуються, неначе звірі, а коли трава закінчується, вони навантажують свої пожитки на вози і рухаються далі. Це їхнє постійне житло, і куди б вони не зайшли, там їхній рідний дім... найбільше уваги вони приділяють коням. Земля там завжди вкрита травою, а подекуди трапляються і плодові сади. Де б вони не блукали, їм не бракує ні води, ні їжі для себе та корму для худоби, що є наслідком вологості ґрунту та повноводності тамтешніх річок. Усі, хто за віком та статтю не придатний до війни, тримаються поблизу возів і зайняті домашніми справами. Молоді ж, котрі змалечку звикли до верхової їзди, вважають ганьбою для чоловіка ходити пішки. І всі вони займаються фізичними вправами і стають прекрасними воїнами» (Amm. Marc. XXXI, 2, 18–20).

З цього опису видно, що автор ставить до аланів більш поблажливо, ніж до гуннів. Принаймні він не показує такої відвертої і неприкритої зневаги, якою сповнене змалювання способу життя гуннів у той же період.

На початку V ст. союзи племен гуннів були розпоршені: одна частина під проводом Ульда воювала під Константинополем, де у 404 р. уклала мир з Аркадієм, друга — на чолі з Аспаром воювала в Італії, третя — разом з Роїласом спустошувала Фракію, решта ж перебували в Паннонії під керівництвом Руї.

До початку правління Руї нам відомі ще деякі імена гунських вождів, влада яких вже стає спадковою і передається від батька до сина, — Чарато, потім владу отримав його син Донат, якого замінив Руя.

Піднесення гунської держави у V ст. пов'язане з іменем вождя Руї або Ругіли. На початку свого правління він ділив владу з двома своїми братами, однак вони мало впливали на політику держави, тож Руя фактично правив одноосібно. Цей вождь і полководець гунів став відомим тим, що розпочав війну проти амільзурів, ітімарів, тоносурів, військів та інших народів, що оселилися на берегах Істру і шукали прихистку в римлян. Він прагнув об'єднати всі гунські племена і створити велике і потужне державне об'єднання, щось на кшталт імперії. Приск Панійський пише про правителя гунів Руя так:

«Руя вирішив вести війну проти амільзурів, ітімарів, тоносурів... та інших народів, які оселилися на Істрі і пішли на союз з римлянами»¹.

Названі вище племена раніше входили до складу гунського союзу і мешкали на північному узбережжі Чорного моря.

Стосунки гунів Руї з Римом на той час були непростими. Непорозуміння між ними пояснюються затримкою у видачі та навіть переховуванням в імперії гунів-перебіжчиків. Водночас гуни здійснили низку набігів на балканські провінції Візантійської імперії. У 398 році відбувся великий похід, під час якого гуни знищили багато людей та завдали значних збитків і руйнувань деяким східним провінціям імперії. Загони гунів доходили навіть до Малої Азії і нападали на Сасанідський Іран.

За правління Руї союз гунських племен зміцнів і розрісся за рахунок об'єднання племен у східній частині степів. Він прагнув домовитися з римлянами, для чого у 422 році надіслав до імперії посольство на чолі з Іслою. Посли висунули вимогу повернути всіх без винятку перебіжчиків, зажадали вільної і рівноправної торгівлі на кордонах з імперією, а також збільшення щорічної данини. Але Іслі не вдалося домогтися виконання своїх вимог повною мірою.

Справу Руї з об'єднання гунських племен, головним чином на сході Великого Степу, довершив Аттіла. Ще за правління Руї представники влади Західної

¹ Дестунис С. Сказания Приска Панийского // Ученые записки II отделения Академии Наук. — Кн. VII. — Вып. 1. — СПб., 1861. — С. 18.

Римської імперії змушені були дати гунам дозвіл на поселення в Паннонії. З приходом до влади Аттіли володіння гунів розширилися до Дунаю і ставка була перенесена до Паннонії. Деякі дослідники вважають правління Аттіли одночасно тріумфом і занепадом гунської держави в Європі¹.

У 434 р., після смерті вождя, претендентами на вождівство стали двоє братів, сини Мундзука, рідного брата Руї — Аттіла і Бледа. Що вони робили і яким чином ділили владу протягом наступних років, невідомо. Знаємо, що Бледа, старший з братів, успадкував східну частину держави, а Аттіла — західну. На той період плем'я бургундів прагнуло розширити свої володіння за рахунок римської провінції Белгіки.

Полководець Західної Римської імперії Аецій просив гунів про допомогу, і у 437 р. бургунди були розбиті спільними зусиллями кочовиків і римлян. Цій події присвячений знаменитий давньогерманський епічний цикл «Пісня про Нібелунгів». Після смерті Бледа у 447 р. одноосібним правителем гунів став Аттіла. Йордан називає братів двоюрідними, а також твердить, що Аттіла вбив Бледа заради одноосібної влади. Достеменно невідомо, якою смертю помер Бледа, однак після цієї події в історії гунів розпочалася нова епоха, яка мала велике значення для історії усієї Європи.

¹ Засецкая И. П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV — V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

ДЕРЖАВА ГУНІВ V СТ. АТТІЛА

Аттіла став засновником і останнім правителем держави гунів, що об'єднала в собі різні кочові племена, германців та місцевих мешканців величезних територій від Дунаю до Волги. Безумовно, тримати в покорі величезну багатонаціональну імперію міг тільки талановитий і харизматичний лідер. Звичайно, йому не раз доводилося жорстко заспокоювати повсталі племена, щоб постійно тримати завойовані народи у покорі.

З 445 р. і до самої своєї смерті 454 р. Аттіла не мав рівних серед гунів. Він був дуже забобонною людиною, тому навіть свою харизматичність і популярність приписував впливу духів і магії. Одним з його фетишів і так званих атрибутів необмеженої та навіть божественної, за його переконаннями, влади був меч. За переказами, знайшов цей меч один простий пастух, який був палким прибічником свого вождя. Якось він помітив, що його корова кульгає. Пастух оглянув тварину і помітив, що вона поранила ногу і з рани йде кров. Він пішов по сліду крові, щоб зрозуміти, чим поранилась корова, і прийшов до меча, який лежав у траві. Чоловік приніс його Аттілі, який із захопленням прийняв дарунок і промовив, що це меч самого бога війни, який був втрачений гунами в сиву давнину. Він сказав, що тепер, маючи у себе цей дар богів, він зможе перемогти усіх ворогів.

Йордан писав про Аттілу, що той був «людиною, народженою на світ для потрясіння народів, жахом усіх країн, котрий... вганяв усіх в оціпеніння, широко

відомий усюди страшним про нього уявленням. У нього була гордовита постава, і він всіляко давав зрозуміти, що його могутність надзвичайна. Любитель війни, він був доволі помірним і мав здоровий глузд. Він був доступним для людей і милостивим до тих, кому довірявся. Зовнішністю низькорослий, з широкою груддю, великою головою і маленькими очима, з куцою, ледве сивою борідкою, з приплюснутим носом і жакливим кольором шкіри, він мав усі ознаки свого походження» (Jord. Get. 182–183).

Аттіла був деспотичним, але дуже харизматичним правителем, народ його поважав, але ця повага базувалася на страху. Користуючись необмеженою владою і в мирний, і у воєнний час, він проводив важливі переговори, кампанії, приймав доленосні рішення, не консультуючись ні з ким іншим. У мирний час він особисто був головним суддею в суспільстві, вислуховував позивачів на порозі свого будинку. І жоден не міг заперечити йому, всі рішення, які він ухвалював, приймалися без жодних сумнівів.

Пріск Панійський називає правлячу верхівку гунів царськими скіфами. Під цю назву підпадають сам Аттіла та його найближче оточення, на відміну від іншого населення імперії — тих припонтіїських і придунайських племен, які колись були завойовані гунами і підкорялися їм.

З приходом до влади Аттіли держава гунів у Паннонії почала швидко розростатись. У Північному Причорномор'ї було підкорено гунське плем'я акацирів, правителем якого Аттіла призначив свого сина Еллака. Римляни прагнули продовжити свої мирні стосунки з гунами. Ще за життя Бледи вони відправили посольство під проводом Плінта і Епігена, які зустрілися з гунами в місті Марг — мезійському місті в Ілліриці, на березі Істру¹.

Під час перемов сторони домовилися про видачу перебіжчиків, збільшення розміру данини, яку отримували гуни, з трьохсот п'ятдесяти літр² до семисот

¹ Дестунис С. Сказания Приска Панийского // Ученые записки II отделения Академии Наук. — Кн. VII. — Вып. 1. — СПб., 1861. — С. 19.

² Літра — монета, що відповідала римській лібрі. Одна літра дорівнює 327,5 г.

літр золотом, а також про запровадження рівноправної торгівлі¹. Аттіла продовжував налагоджувати дипломатичні відносини з римлянами. Особливо його цікавила видача гунів, які втікали на територію Римської імперії, оскільки вождь не хотів, аби його колишні піддані воювали проти його ж держави. Адже, як зазначає Пріск Панійський, гуни, що тікали до імперії, не ставали там рабами, або колонами, їх використовували в римській армії як солдатів. Аттілу це дуже дратувало, тому цьому питанню приділялося дуже багато уваги, часом навіть більше, ніж стягненню данини, отриманню торговельних преференцій.

Протягом 40-х років V ст. армія Аттіли постійно порушувала мирні домовленості з імперією. Гуни продовжували нападати на балканські провінції, спустошувати їх. Цей період візантійської історії характеризується поступовим відходом від античних традицій, на що впливало і християнство, оформлене в державну ідеологію ще за Константина I Великого (306–337). У спадок від Римської імперії Візантія отримала соціально строкате поліетнічне населення, різний економічний розвиток провінцій, зумовлений їх географічним розташуванням і природними умовами.

Основними завданнями зовнішньої політики Візантійської імперії стали зміцнення кордонів і налагодження стосунків з варварськими народами. Проте дії держави в цій царині призвели до зменшення кількості рабів, погіршення стану життя колонів, внаслідок чого знизилася продуктивність праці. Економічне життя імперії протягом кінця IV–V ст. характеризувалося зростанням великих незалежних землеволодінь, але разом з тим і популяризацією дрібного натурального господарства. Торгівля втратила свої колишні позиції, гроші знецінилися, міста почали занепадати. Відбулися зміни й у соціальній структурі населення. Становище нижчих прошарків ромейського суспільства дещо поліпшилося: інститут колонату все ще існував, але ставлення до колонів було набагато лояльнішим. У V ст. більшість колонів стали вільними, а на рубежі V–VI ст. намітилася тенденція приписувати колонів до землі.

¹ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1951. — С. 154.

У 395 році Римська держава остаточно й офіційно розпалася на Східну і Західну імперії. Східна частина (Візантія) почала розвиватися за зовсім новою моделлю, де в тісному тандемі з імператорською владою панувала християнська церква. Візантія проіснувала більше тисячі років і залишила людству неоціненний культурний спадок. Разом з тим елементи східного візантійського деспотизму і цезарепапізму в управлінні державою прижились і розвинулися до монструозних форм у деяких слов'янських державах. Зокрема, Московське царство, а потім і Російська імперія увібрали в себе найгірші риси, притаманні колись величній Середземноморській державі.

У Західній Римській імперії внутрішньополітична ситуація була набагато гіршою. В економіці остаточно утвердилась система натуральних відносин, стягування податків, виплата заробітної платні здійснювалися продуктами і товарами. Усе це було наслідком занепаду торгівлі. Лише найбільші чиновники та вище командування армії все ще отримували за свою роботу гроші, а прості солдати і рядові службовці — одяг, їжу, товари першої необхідності. Центр господарського життя був поступово перенесений в сільську місцевість.

Становище нижчих і середніх прошарків населення було настільки важким, що люди ладні були втікати куди завгодно, навіть до варварів, аби уникнути безчинств чиновників і позбутися непомірного податкового тягаря. Занепад торгівлі і зубожіння людей спричинили скорочення ремесел, тому що в умовах виживання мало кому були потрібні витвори ремісничого мистецтва. Армія розвалювалась, у війську в основному служили найманці з варварських держав, яким часто не можна було довіряти. Основним вектором зовнішньої політики Західної Римської імперії наприкінці IV — у першій половині V ст. була боротьба з варварами.

Найбільшу загрозу на півночі становили вестготи під проводом Аларіха. Скориставшись внутрішньополітичними негараздами в Римі, Аларіх пішов на місто і взяв його в облогу за допомогою місцевих рабів, які відкрили готам міську браму. Сталася ця подія 24 серпня 410 року. Місто було розгромлене і спустошене дощенту. Це було початком кінця

Західної Римської імперії, яку почали поступово захоплювати варвари.

Відносини Східної і Західної імперій були доволі складними. На початку V ст. після захоплення Риму готами Алларіха стосунки з Візантією дещо поліпилися. У 425 р. за підтримки візантійського двору в Римі на імператорському престолі утвердився Валентиніан III (425–455 рр.). Серйозну загрозу Заходу становили вандали, а на північних кордонах Сходу безчинствували гунни. Тож проблеми у двох імперій виявилися подібними.

Економічна і суспільно-політична ситуація у Римській імперії була дуже вигідною Аттілі, адже в тилу свого ворога він мав вірних союзників — рабів, колонів, бідних зубожілих селян, ремісників, що залишалися без роботи і засобів до існування. До того ж він міг розраховувати на варварів-найманців, легіонерів римського війська, які зсередини підривали безпеку держави і грали на руку гунам.

Аттіла спочатку успішно тероризував кордони Візантії, змушуючи імператорів платити данину, висував свої вимоги. Після битви гунів з ромеями у 447 р. в Херсонесі Фракійському сторони підписали мирний договір, за яким *«...гунам були видані перебіжчики і дано було шість тисяч літр золота... щорічна данина встановлювалась в розмірі двох тисяч ста літр золота; за кожного римського військовополоненого, що тікав і переходив без викупу у свої землі, повинні були видавати за оцінкою у дванадцять золотих, а у випадку невиплати ті, хто прийняв втікача, зобов'язані видати його; римляни не повинні були приймати жодного варвара, що тікав до них»¹.*

Ромеям були дуже не вигідні такі умови договору, але вони вже втомились постійно перебувати у напрузі й страху перед набігами гунів. Тому поганий мир видавався їм кращим, аніж перманентна виснажлива війна. Аттіла був для Візантії справді «бичем божим».

У 448 р. євнух Хрісафій, який при дворі імператора Феодосія II мав величезний вплив на державні

¹ Приск Панийский. Готская история. Кн. 5 // Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А. Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 468.

справи, запропонував Едекону вбити гунського вождя. Едекон був готом за походженням і служив особистим охоронцем Аттіли. Його переговори з Хрісафієм відбувалися в період, коли він прибув до Константинополя як посланець від гунів. Приставши на пропозицію ромеїв, Едекон мав вирушити назад у ставку свого правителя разом із послами від Феодосія II:

«...вирішили відправити послами до Аттіли не тільки Багілу, але й Максиміана з тим, щоб Багіла під виглядом виконання обов'язків перекладача, робив усе, що йому накаже Едекон, і Максиміан, який нічого не знав про їхній задум, передав листа від імператора... Багіла був перекладачем, а Максиміан вищий за Багілу, із знатного роду і дуже наближений до імператора»¹.

Проте Едекон не дотримався свого слова і зрадив ромеїв: *«...доніс Аттілі про підготовлену проти нього змову, і про кількість золота, яке повинні були вислати римляни, а також вияснив і мету посольства»².*

Отже, план вбивства Аттіли ромеям не вдався. Посольство було прийняте, були досягнуті домовленості, за якими розмір данини залишався таким самим, як після останнього обговорення у Константинополі, тобто дві тисячі сто літр золотом, Візантія поступалася гунам територіями на південь від Дунаю.

Влада Константинополя довго корилася гунам, але у 450 р. візантійський імператор Маркіан (перебував при владі протягом 450–457 рр.) відмовився надати платити гунам данину. Однак Аттіла вже звик до легких грошей і не хотів втрачати таку статтю доходів. Слід сказати, що перед західною кампанією гунів в Аттілі були плани виступити походом на Персію. Ромеям такий варіант був дуже вигідний через їхні давні чвари з сасанідами, тож вони намагалися схилити кочовиків до втілення цієї ідеї та всляко

¹ Приск Панийский. Готская история. Кн. 5 // Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А. Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 468.

² Приск Панийский. Готская история. Кн. 5 // Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А. Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 470.

підігрівали амбіції Аттіли. Проте він відмовився від персидської кампанії і звернув свій погляд на захід. У 451 р. на чолі величезного війська, що складалося з гунів, акацирів, роксоланів, антів, аланів, герулів, остготів, гепідів¹, Аттіла вдерся в Галлію.

Вторгненню передував скандал у римській імператорській родині. Причиною цього скандалу було категоричне небажання сестри римського імператора Юсти Грати Гонорії виходити заміж за чоловіка, якого для неї обрав брат. Очевидно, юна особа просто хотіла вийти з-під опіки свого коронованого родича і сама розпоряджатись своїм життям. Вона пішла на відчайдушний крок і надіслала через посередництво свого євнуха коштовний перстень самому Аттілі. Але було це давно, ще 434 р. Ватажок гунів вже й думати забув про цей вчинок дівчини. Але настав момент згадати про нього, добре, що Аттіла зберіг той перстень на згадку.

Він розцінив це як гарний шанс отримати владу в Римі через одруження з Гонорією. Аттіла повідомив про свої плани Валентиніана III і почав вимагати від нього придане, тобто половину імперії. А з огляду на те, що Гонорія була онукою візантійського імператора Феодосія Великого, гун почав будувати плани на отримання обох імперій, Західної і Східної. Про що він повідомив Маркіану в листі до нього, в якому вимагав віддати йому Гонорію, яка перебувала на той час у Константинополі, а також гроші, що йому нібито тепер мали належати за заповітом Феодосія II.

Одного і другого імператорів, звісно, глибоко обурила така самовпевненість варвара. Валентиніан заборонив сестрі навіть думати про одруження та грубо відмовив Аттілі, а Маркіан вислав Гонорію з Візантії. З приводу грошей він дав ватажку гунів достойну і вичерпну відповідь: «Золото у мене для друзів, для ворогів — залізо».

Помститися Маркіану Аттіла вирішив пізніше, а тепер рушив на Галлію і почав нещадно грабувати провінцію. Тут відбулася знаменита битва на Каталунських полях. Проти гунів виступила римська армія під командуванням знаменитого полководця Аеція. Союзниками гунів були германські племена, зокрема

¹ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1951. — С. 160.

Аттілу підтримав король вандалів Гензеріх, який на той момент володів Африканською провінцією. Римлян підтримали вестготи на чолі з Теодоріхом I.

У цих двох германських королів були свої рахунки. Так, донька Теодоріха була одружена з сином Гензеріха, невдовзі між батьками сталося непорозуміння, і вандальський правитель повернув батькові його дочку з відрізними вухами і носом.

Аттіла позитивно сприйняв підтримку вандалів, адже це давало йому можливість напасти на імперію з півдня та з півночі: поки гуни завдадуть удару по Галлії, вандали розгромлять Італію. У цій багатоходовці їм мали допомогти франки. Між синами померлого франкського вождя розгорілася ворожнеча через батьківський спадок. Старший син звернувся за допомогою до Аттіли, а молодший — до Риму. Гуни мали підтримку частини франків, які повинні були пропустити кочовиків до переправи через Рейн.

Отже, Аттіла вирішив напасти на вестготів, які, за його словами, колись були підданими імперії гунів, а потім втекли. Він попросив імператора Валентиніана III не заважати йому і пояснив, що це германське плем'я своїм існуванням становить величезну небезпеку для усього світу, зокрема й для Римської імперії. Валентиніан відмовив Аттілі, заявивши, що вестготи мешкають у римській провінції Галлії, тому перебувають під захистом імперії, а отже і напад на них буде автоматично означати напад на Римську державу. Однак гун був непохитний у своїх намірах. Він послав вестготському королю Теодоріху попередження, що хоче увійти в Галлію для того, щоб звільнити її від римлян. Разом з цим посланням готи отримали інше — від Валентиніана, в якому той переконував чинити опір грізним гунам, які прагнуть завоювати увесь світ.

Аттіла атакував вестготів. Його півмільйонна добре вишколена і озброєна інтернаціональна (до неї входили гуни, гепіди, остготи, алани) армія зібралась поблизу Дунаю. У кожного племені був свій вождь, але всі вони дуже шанували Аттілу і пишалися тим, що він їх веде у бій. Полководець розділив своє військо на дві частини. Перша мала йти до Рейну південним берегом Дунаю, римською дорогою, повз усі імперські укріплення на кордонах. Друга частина війська повинна була рухатись північним берегом

річки і біля її гирла зустрілися з першою групою. Тут, у непролазних лісах, гунни зустрілися з тими франками, які до цього служили римлянам, а потім перейшли на бік Аттіли. Варварам необхідно було переправитися через Рейн, з цією метою вони вирубували ліс і будували мости. Навесні, напередодні християнського свята Пасхи гунни переправилися через Рейн і увійшли в Галлію. Насамперед захопили м. Мец, спалили його дотла, жорстоко повбивали місцевих жителів, в основному християн. Армія Аттіли захопила всю Північну Галлію, спустошуючи все на своєму шляху.

Награбувавши вдосталь здобичі, гунни рушили на вестготів, табір яких стояв на південь від основних сил Аттіли. Але на їхньому шляху опинився римський полководець Аецій, який не дав гунам захопити укріплене місто Орлеан. Армія кочовиків відступила, і це стало поворотним моментом у війні.

Потім відбулася вирішальна битва на Каталаунських полях. Перед боєм воїни Аттіли звели цілу систему земляних укріплень, що стали одними з найбільш високих і вражаючих споруд в Європі. Тут розбили табір і почали готуватися до битви. Гунни були дуже забобонними за своїм характером. Аттіла не був винятком, він оточував себе ворожками, провидцями, які передрікали результати битви за летом птахів і нутрощами тварин. Напередодні вирішального бою на Каталаунських полях він також звернувся до чаклунів. Але їхні прогнози були невтішними — Аттіла мав програти римлянам, однак на поководця вестготів чекала загибель, що хоч трохи втішило ватажка гунів. Це пророцтво певною мірою підбадьорило Аттілу, він намагався не думати про поразку, сподіваючись на гарну підготовку і бойовий дух своєї армії.

Гунни довго уникали бою, проте врешті-решт наважились атакувати противника ближче до вечора, щоб у разі поразки мати час на відступ у сутінках. Між ворожими арміями було невелике підвищення, зайняте правим крилом армії Аттіли. Його найкращі воїни разом з ним стояли в середині табору гунів. По боках в основному розташовувалися загони союзників, яких очолювали їхні вожді: остготів вів Валамір, гепідів — Ардарік.

Правий фланг римської армії складався з вестготів, і керував ними їхній вождь Теодоріх. Зліва від них

стояв Аецій з римлянами, між ними, в центрі, розташовувався табір аланів під проводом Сангібана. Цей загін був украй ненадійним для римлян.

На початку битви перевага була на боці вестготів, які відтіснили гунів. Після палкої промови Аттіли до своїх воїнів, бойовий дух піднявся, вони пішли у наступ і напали на вестготів. У цьому бою загинув правитель вестготів Теодоріх. Проте удача відвернулася від гунів, вони зазнали поразки і змушені були ховатися за земляними укріпленнями, поранені і спустошені. Під час битви загинуло близько 160 тисяч чоловік.

Після загибелі Теодоріха римляни втратили довіру вестготів, у результаті чого ті перестали бути союзниками. Побачивши, що готи пішли з римського табору, Аттіла, затиснутий в облозі, почав врешті відступ з Галлії. Це була поразка гунів, але Аттілі вдалося цим відступом врятувати частину своїх людей. З цими залишками він вирішив удертися в Італію і знищити навіть спогади про величну римську цивілізацію.

Взимку 452 р. Аттіла з берегів Дунаю рушив на південний схід, перейшов через Альпи і навесні взяв в облогу добре укріплене місто Аквілею, яке вважалося найбільш міцною фортецею в усій Італії. Протягом трьох місяців тривала виснажлива облога, проте взяти місто гунам не вдавалось. Армією ширилися невдоволення і розчарування, воїни розраховували на швидке взяття міста, на величезну здобич. Усі навколишні села були вже пограбовані, в гунській армії почався голод, ситуацію ускладнювала неймовірна спека, адже настало літо, а від початку весни жодних змін на краще не відбулося. Проте Аттіла не здався і одного ранку зі сходом сонця пішов на штурм міста. Фортеця впала під ударами кочовиків і була пограбована і зруйнована дощенту і спалена. Аттіла пішов далі, знищуючи місто за містом, мешканців вбивали або перетворювали на рабів. Зокрема, гуни оволоділи Медіоланом (сучасний Мілан).

У планах Аттіли було йти походом на Рим, проте до нього прийшли послы з імперії на чолі з римським папою Левом I: *«Прийшов до нього сам папа Лев на Амбурейське поле в провінції Венетій, там, де річка Мінцій пересікається натовпами мандрівників. Аттіла припинив тоді буйство свого війська і повернув туди, звідки прийшов, вирушив у дорогу за Данубій, давши обіцянку зберігати мир»* (Jord. Get., 222–223).

Переговори призвели до того, що з Равенни гуні рушили на Захід, залишили Апеннінський півострів і відступили за Дунай. Землі, якими проходила армія Аттіли, були спустошені і пограбовані, там почався голод і епідемії. Навіть самим гунам подальше перебування в цих краях загрожувало загибеллю. До того ж з Візантії на допомогу римським військам рухалась армія імператора Маркіана.

Йордан пише про ще один, останній похід Аттіли в Галлію з метою підкорення аланів, які засіли за річкою Луарою. Але гунів прогнали вестготи на чолі з королем Торізмундом, сином Теодоріха. Вони своєчасно прийшли на допомогу аланам (*Jord. Get.*, 226–228).

Невідомо, скільки ще зла і горя приніс би Аттіла Європі, якби не його передчасна смерть 454 р. Сталося це під час першої шлюбної ночі з його нареченою, бургундкою за походженням. Було це вбивство чи апоплексичний удар, достеменно не відомо.

В Аттіли вже було багато жінок, адже багатоженство було звичним явищем у гунському суспільстві, а вождь взагалі за статусом повинен був мати якомога більше дружин. Його обраницю звали Ільдико, і була вона неймовірно красивою. Протягом усієї шлюбної ночі Аттіла пив вино і насолоджувався молодістю дружиною:

«На час своєї смерті він взяв собі за дружину — після численних дружин, як це прийнято у цього народу — дівчину неймовірної краси на ім'я Ільдико. Ослаблений на весіллі від великої насолоди нею та обтяжений вином і сном, він лежав, плаваючи в крові, яка зазвичай йшла у нього носом, але тепер була затримана у своєму звичайному ході і, виливаючись смертоносним шляхом через горло, задушила його. Так сп'яніння принесло безславний кінець прославленому у війнах царю. Наступного дня, коли пройшла вже більша його частина, королівські прислужники, підозрюючи щось печальне, після гучного зову, виламали двері і побачили Аттілу, який помер без будь-якого поранення, а від крововиливу, а також дівчину, яка невтішно плакала з опущеним обличчям під покривалом» (*Jord. Get.*, 224–225).

Очевидно, вже немолодий Аттіла зловживав засобами для підвищення потенції. Через ліки у нього підвищився артеріальний тиск, що призвело до кровотечі.

Тіло свого правителя гуни поклали у шовкове шадро серед степу. Найкращі гунські вершники по черзі об'їжджали його і співали поховальних ритуальних пісень, в яких звеличували подвиги Аттіли. Потім тіло вождя поклали в потрійну труну — золоту, срібну і залізну. Поховали його таємно вночі, поклавши у домовину зброю, дорогоцінні фалари, усякого роду прикраси. Для того щоб запобігти людській цікавості і вберегти від спокуси, усіх, хто займався справою поховання, було вбито.

Наразі серед учених немає єдиної думки з приводу смерті Аттіли. Чи дійсно він помер на шлюбному ложі, чи його вбили у Візантії після завершення Західного походу, залишається загадкою.

Невдачі гунів у римській кампанії деякі дослідники пояснюють занадто великим розмахом походів Аттіли і нездатністю утримувати в межах величезної території під єдиним керівництвом етнічно розрізнені племена, які були підкорені гунами і змушені воювати проти римлян. Тому вихід деяких етнічних груп з гунського союзу племен утворив діру в тилу і сприяв поразці гунів і на Заході, і у Візантії¹.

Отже, держава Аттіли в середині V ст. являла собою етнічно строкатий союз підкорених гунам народів, які розмовляли різними мовами і відрізнялись навіть за антропологічним типом. До нього входили в основному тюркські, іранські, германські племена. З цієї суміші племен Аттіла зміг створити величезну боєздатну армію, куди представники кожного етносу привносили щось своє, притаманне тільки їм. Так, гуни були неперевершеними вершниками, германці добре билися в піхоті тощо. Військо Аттіли тероризувало всю Європу протягом 40-х років V століття.

Суспільство гунів за правління Аттіли

Ще під час спільного правління Бледи й Аттіли в суспільстві гунів відбуваються кардинальні зміни. Руя передав владу племінникам, у відповідь Аттіла розділив імперію між своїми синами. Колишне

¹ Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1951. — С. 161.

Гунський воїн
V сторіччя нашої
ери, реконструкція
на підставі
археологічних
знахідок з поховань
воїнів гунського часу.
Автор Шаменков С. І.

ROGALA
2014

Гунський воїн V сторіччя нашої ери. Вояк використовує римський трофейний обладунок. Автор Шаменков С. І.

ROGAL

Г унський воєк V сторіччя нашої ери. Автор Шаменков С. І.

Рогов
2014

Росак
2014

Реконструкція за похованнями
гунського часу та гунським
похованням в Криму с. Беяус.
Автор Шаменков С. І.

управління державою, здійснюване військовим керівництвом, поступається принципам наслідування влади від батька до сина. Вже навіть Рую ромеї сприймали як вождя гунів, а його оточення — як політичну верхівку племені. При Аттілі суспільна стратифікація поглиблюється. Серед гунів з'являється знать, чия влада залежала тепер не від військового мистецтва, а від багатства.

У гунському суспільстві того часу вже не було місця правителям, які б обіймали свої посади завдяки воєнному таланту, досвіду та професіоналізму. Усе базувалось на грошах, проте Аттіла мав і своїх наближених, яким довіряв управління територіями і свою особисту охорону. Серед них виділяється «кращий гун і воїн» Едеко, римлянин Орест (батько останнього римського імператора Ромула Августула), Беріх, Онегесій. Усі наближені особи дотримувалися чіткої ієрархії. Так, у кожного з них за столом в Аттіли було своє місце. Онегесій сидів праворуч від правителя, Беріх — ліворуч, римлянин Орест мав нижче положення, аніж гун Едеко, очевидно, через своє походження. Ці люди складали основу державного адміністративного апарату. Без них навіть найбільш самостійний і деспотичний правитель не зміг би якісно управляти величезною і строкатою імперією.

Строкатою ми назвали її не випадково. Усі підкорені в ході воєнних і загарбницьких походів народи включалися до складу імперії Аттіли. Місцеве населення нещадно експлуатувалося, більшість чоловіків служили в гунському війську. Управління над деякими з підкорених народів залишалось у руках їхніх вождів, бо близьке оточення Аттіли було фізично не спроможне керувати усіма частинами величезної держави, а також утримувати підкорені племена, які зазвичай люто ненавиділи своїх загарбників.

Слід сказати, що життя приєднаних племен, як це зазвичай буває в будь-якому суспільстві і в будь-яку епоху, було вкрай складним. Якщо самі гуни, навіть незаможні, ті, які ніколи не знали багатства чи влади, жили більш-менш нормально, маючи все необхідне для достойного життя, то завойовані племена бідували. Гуни ставилися до них, як до рабів, причому це ставлення утверджувалося як ментальна риса народу і передавалось від покоління до покоління.

Отже, формується нове державне утворення — прообраз степової імперії. У класичному розумінні термін «імперія» означає таку форму державності, якій притаманні дві головні ознаки: 1) великі території, 2) наявність залежних або колоніальних володінь. Дослідник М. Крадін виділяє такі характерні ознаки кочової імперії: багатоступінчастий ієрархічний характер соціальної організації, базований на генеалогічних племінних зв'язках; дуальний або тріадний принципи адміністративного поділу держави; воєнно-ієрархічний характер суспільної організації «метрополії»; специфічна система наслідування влади; особливий характер відносин із землеробським світом. Державу гунів Крадін відносить до квазіімперських кочових державоподібних утворень¹.

Він же поділяє кочові імперії на три групи.

1) Типові — кочовики і землероби існують на відстані. Варвари нападають на осілих, грабують, вимагають данину тощо. До цієї групи належать племена хунну, сяньбі, тюрки, уйгури та інші.

2) Данинні — землероби залежать від кочовиків, які експлуатують їх через накладання данини (Хозарський каганат, імперія Ляо, Золота Орда та інші).

3) Завойовницькі — номади завойовують землеробське суспільство і переселяються на його територію (Парфія, Кушанське царство тощо)².

С. Кляшторний і Т. Султанов під степовими імперіями розуміють поліетнічні державні утворення з військово-адміністративними методами управління, створені за допомогою військової сили в процесі завоювання територій, як правило, з іншим типом господарства³.

Як зазначає один з найвидатніших сучасних дослідників історії Євразійського Степу Пітер Голден, степова держава — це військова сила, здатна підтримувати себе перед загрозою іноземних і внутрішніх

¹ Крадин Н. О природе «кочевых империй». Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. — С. 316.

² Крадин Н. О природе «кочевых империй». Кочевники, мир-империи и социальная эволюция. — С. 317.

³ Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 9.

ворогів¹. Ця сила ґрунтувалась на чіткій податковій системі і сформованому чиновницькому апараті державного управління. Соціальна згуртованість базувалася не на родинних зв'язках і звичаях, а швидше на державницькій ідеології, часто підкріпленій релігією і поняттям громадянської свідомості.

Основними особливостями степового суспільства були: ієрархія, різниця в ступені доступу до основних ресурсів, покора чиновникам, захист території². Кочовики захищали себе фізичними та ідеологічними засобами, шляхом підтримки збройних сил і налагодження зв'язків з іншими подібними до них народами.

Гуни часів Атtili створили державу, яка так і не стала імперією повною мірою. До появи першої степової імперії — Великого Тюркського каганату — кочові держави можна називати лише об'єднаннями племен.

Проте навіть це величезне державне об'єднання гунських племен справило дуже сильний вплив як на тогочасну історію народів Європи, так і на подальший розвиток кочових держав Степу. Воно вдихнуло силу в західних варварів, які спромоглися остаточно покласти край епосі античності і побудували на її місці нову, західноєвропейську цивілізацію. Візантії «спілкування» з гунами дало можливість у подальшому активно контактувати з іншими кочовими народами Степу, вправно і доцільно застосовуючи свою специфічну дипломатію, вже знаючи, чого варто очікувати і чого вимагати від людей, які п'ють кобиляче молоко, живуть в шатрах і більшу частину свого життя проводять у сідлі.

Племінний союз гунів у V ст. тримався на військовій силі. Однак перша ж велика невдача гунів у битві на Каталаунських полях 451 р. вкрай підірвала їхню

¹ Golden P. The Qipcaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes // *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery* / Edited by Garry Seaman and Daniel Marks. — Los-Angeles, 1991. — P. 135.

² Golden P. The Qipcaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes // *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery* / Edited by Garry Seaman and Daniel Marks. — Los-Angeles, 1991. — P. 135.

могутність. Усередині племінного союзу почалися чвари, а після смерті Аттіли у 454 р. він взагалі розпався.

Головною причиною розпаду імперії гунів була смерть Аттіли. Адже саме на його авторитеті як серед самих гунів, так і серед підкорених народів тримався цей союз. Харизматичність вождя та його нещадність не тільки до ворога, але й до своїх співвітчизників, талант полководця, який був націлений тільки перемогати, боездатна і добре озброєна армія, а також психологічний тиск на противника утримували державу гунів на світовій політичній арені того часу. Після смерті Аттіли не стало багатьох чинників, на яких базувалась імперія.

Сини правителя, які успадкували імперію, не змогли справитись із зовнішньою загрозою. Однак і поміж ними не було злагоди. Кожен з братів прагнув відібрати чужу долю батьківського спадку. Сутички між ними завдали значних збитків армії гунів і сприяли повстанню підкорених народів.

Проти гунів виступили гепіди на чолі зі своїм правителем Ардаріхом. Примітно, що за життя Аттіли вони були дуже прихильними до гунів і брали участь у завойовницьких походах як одні з найближчих союзників. У 454 р. між ними відбулася битва на річці Недао в Паннонії, в результаті якої загинув старший син Аттіли Еллак, а гуни зазнали нищівної поразки від гепідів. Про смерть Еллака Йордан написав такі слова: *«...Він, як відомо, загинув настільки мужньо, перебивши безліч ворогів, що батько, якби був живий, побажав би й собі такого самого кінця»* (Jord., Get., 262).

Після цієї безславної битви частина гунів, що залишилися живими, під проводом молодшого сина Аттіли Ернака рушила у Північне Причорномор'я. Там у 463 р. на них напало азіатське плем'я сарагурів, які підкорили собі плем'я акацирів та інші племена, колись підвладні гунам. Тривала боротьба проти нашествия нових кочових орд з азійських степів виснажила гунів. Вони вже не мали сил нападати на візантійські провінції, а прагнули бодай вижити.

Ті гуни, які залишилися на землях Нижнього Дунаю, влилися в орди інших синів покійного ватажка — Денгізіха, що осів у Добруджі, та Емнітсура і Ултсіндура, які утвердились у Прибережній Дакії.

Денгізіх був амбітним правителем і намагався досягти успіхів у боротьбі з остготами в Паннонії, а також з ромеями, однак щоразу терпів поразку за поразкою. Врешті-решт у 469 р. він загинув у Фракії, а його голову привезли до Константинополя і виставили на вселюдний огляд¹.

У джерелах останні згадки про набіги гунів на землі Візантійської імперії відносять до 70-х років V ст., коли гуні переправилися через Істр (Дунай) і напали на Фракію (Evagr., III, 2). Проте для ромеїв гуні вже не були небезпечними. Епоха величч і воєнних звичаїв закінчилася після битви на Каталунських полях, а остаточно панування гунів у степах Причорномор'я і Подунав'я відійшло у небуття зі смертю харизматичного сильного лідера і неперевершеного воїна Аттіли.

Держава гунів стала першим великим племінним об'єднанням кочовиків, сформованим у Східній Європі. Саме гуні заклали основи для об'єднання тюркських етносів. На зміну їм у степи Причорномор'я зі сходу прийшли сарагури, авари, оногури, уроги, савіри та ін. Вони частково винищили гунів, частково асимілювали їх.

Так, наприкінці V ст. закінчується історія західних, або європейських гунів. Проте візантійські автори продовжували називати гунами представників кочових племен, що населяли Степ і в VI ст. Очевидно, це вже було традицією, а назва «гун» вже настільки утвердилась у вжитку візантійців, що заново розбиратись у великій кількості різноманітних племен, які до того ж за антропологічним типом були дуже схожими на гунів, у ромеїв не було жодного бажання.

У VI ст. кочові племена, що мешкали на півдні Європи, через свою жагу до наживи стають заручниками візантійсько-перських відносин.

Необхідно сказати кілька слів про відому з джерел «країну гунів», яка існувала у VII ст. в передгірських рівнинах Дагестану. Це була досить велика група племен, що осіла в степах на північ від Дербенту ще

¹ Никоноров В. П., Худяков Ю. С. «Свистящие стрелы» Мао-дуня и «марсов меч» Аттілы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. — СПб.-М., 2004. — С. 184.

на початку VI ст. і створила державне об'єднання під назвою Царство гунів. Під впливом християнських місіонерів частина гунів відійшла від звичного їм кочового способу життя і перейшла до осілості. Але більшість гунів зберегли свої традиції і кочовий побут. Після приходу на ці землі хозарів у 80-х роках VII ст. гунам вдалося зберегти свою автономію¹.

¹ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 170.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА І ВІЙСКОВЕ МИСТЕЦТВО ГУНІВ

Гуни мали добре розвинену матеріальну культуру і майстерно володіли військовою справою, зокрема облоговою технікою, що дозволяло їм вести бій нарівні з найкращими противниками, перемагати їх, брати в облогу фортеці тощо. Тож не можна сліпо вірити повідомленням римсько-візантійських джерел про невігластво і дикість цього народу. Спробуймо детальніше розібратись у тому, якими ж насправді гуни були воїнами.

Питання чисельності війська, участі у війнах на боці різних сторін, специфіки дипломатії гунів є суперечливими і подекуди не до кінця зрозумілими.

У військовому відношенні гуни були дуже добре підготовлені. Вони володіли тактикою кінної лави, притаманної кочовикам. Готські луки з кістяними накладками були далекобійними. Міцні наконечники стріл пробивали броню, а спеціальні кістяні свистульки на них видавали страхітливий свист. Проте такий тип зброї був відомий і аланам. У бою гуни найчастіше шикувалися клином, розпочинали бій страшними криками: *«...Б'ються вони часто роздратовані, але виступають клином зі страшними вигуками, і так само як при появі вони стрімкі і неочікувані, так і раптово і несподівано розсіюються, розсереджуються і не дотримуються бойового строю»* (Amm. Marc., XXXI, 2, 8).

Епоха панування гунів у Причорномор'ї та на Дунаї охоплює доволі нетривалий період з кінця IV ст.

до середини V ст. У матеріальній культурі цей період представлений невеликою кількістю поховальних комплексів (близько 20) і випадкових знахідок (близько 65 пам'яток). На території України матеріальна культура гунів представлена недостатньо добре через їх нетривале перебування на цих теренах. Окрім того, як зазначає український археолог Д. Козак, у степах України разом із гунами мешкали кочовики різного походження, представники різних антропологічних типів, носії різних звичаїв і культур. Тому культура гунів є сплавом різноманітних елементів, які відображають участь багатьох підкорених гунами народів Східної і Центральної Європи у її створенні¹.

А. Альфольді виділяє п'ять основних ознак культури гунів:

1) обряд тілоспалення; 2) кінська зброя; 3) лук; 4) котли; 5) золоті пластини від сидел з орнаментом у вигляді луски². Інші дослідники серед характерних гунських речей також називають лук, деякі типи мечів, бронзові котли, а також дзеркала з петелькою на звороті, кінську зброю тощо³.

Гунський інвентар, знайдений при розкопках поховань, представлений зброєю, кінською зброєю, прикрасами, дзеркалами, посудом і котлами. Зброя була невід'ємною частиною життя гунів, тому різноманітні мечі, кинджали, наконечники стріл, обкладики лука і списи доволі часті знахідки у могилах кочовиків.

Мечі поділяються на дві групи.

1. Довгі дволезові, які також поділяються на три типи:

а) мечі без металевого перехрестя і наверх з державом, що плавно переходить у клинок;

б) мечі без металевого перехрестя і наверх з державом, що плавно переходить у клинок під прямим кутом;

¹ Козак Д. Н. Гунны. — Николаев, 1997.

² Alföldi A. Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. — АН, Budapest, 1932, IX.

³ Засецкая И. П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV — V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 94.

в) мечі без металевго навершя з прямим масивним перехрестям, прикрашеним кольоровими вставками в перегородчастих гніздах.

Навершя таких мечів у вигляді кола, конуса або кулі виготовлялися зазвичай з напівкоштовного каменю — халцедона, а іноді і з бурштину. Специфічною рисою цих мечів стало багате оздоблення навершя і піхов золотими накладками з кольоровими вставками.

2. Однолезові мечі. Вперше трапляються в степах на півдні Європи лише в період перебування там гунів. Від дволезових мечів відрізняються характером удару, вони фактично є перехідною формою від меча до шаблі. Ці мечі були дуже популярні у війську Аттилі.

Кинджали гунів також поділяються на дволезові та однолезові. Останні вперше з'являються в Європі з появою там гунів.

Не викликає сумнівів наявність у гунів складного лука зі стрілами, що підтверджується знахідками кістяних обкладок і великих наконечників стріл. Однак ми не можемо говорити про те, що такий лук був притаманний лише гунам, адже він трапляється ще у I–II ст. у різних народів, зокрема у сарматських племен. А от масивні наконечники стріл до нього характерні саме для гунської епохи. Наконечники з трьома лопатями у вигляді рівнобедрених трикутників знаходять по всій території Європи, де панували гуні¹.

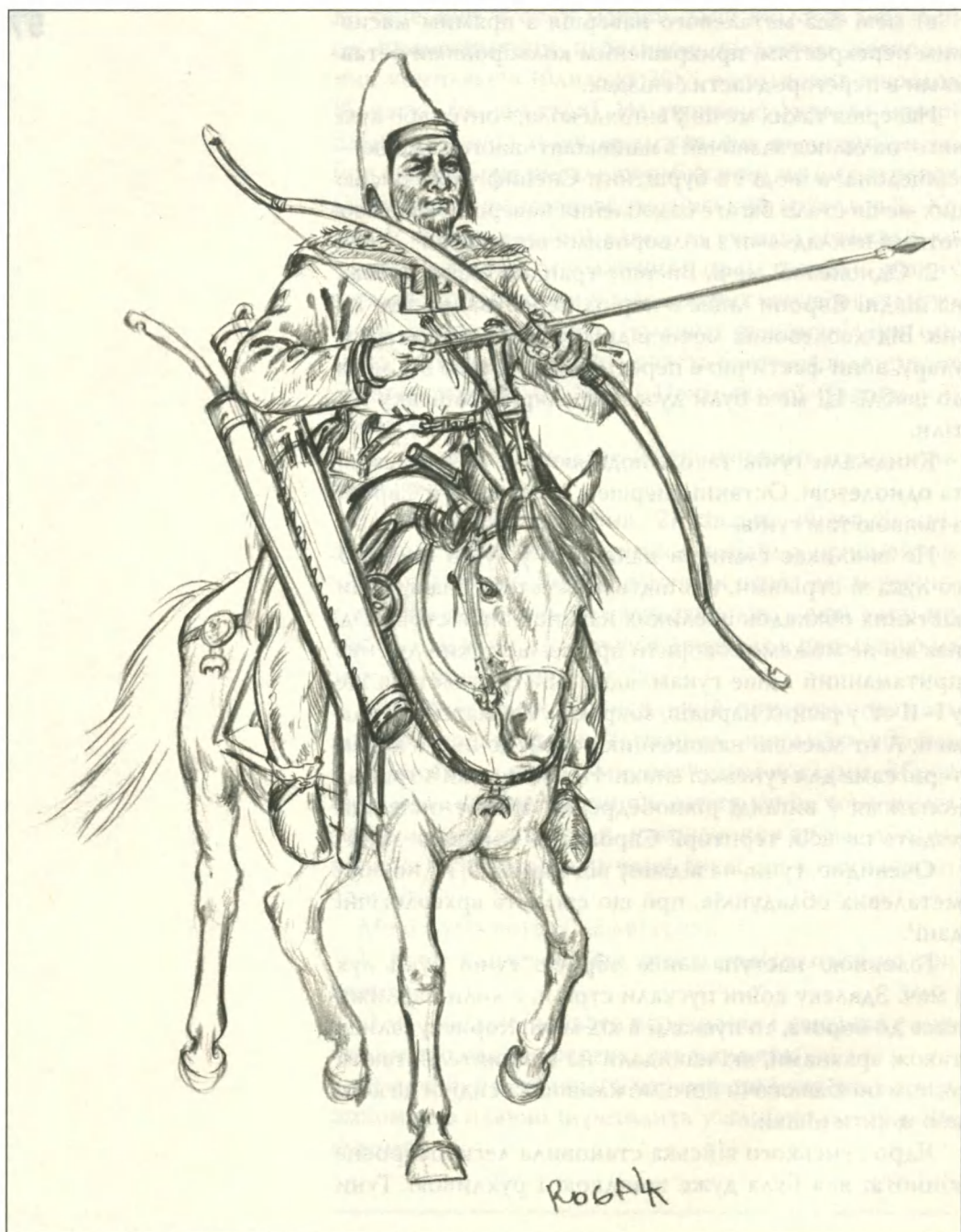
Очевидно, гуні, на відміну від сарматів, не носили металевих обладунків, про що свідчать археологічні дані².

Головною наступальною зброєю гунів були лук і меч. Здалеку воїни пускали стріли, а коли наближались до ворога, то пускали в хід мечі. Користувалися також арканами, які кидали на неприятеля, таким чином позбавляючи його можливості всидіти на коні або втекти пішки.

Ядро гунського війська становила легкоозброєна кіннота, яка була дуже швидкою і рухливою. Гуні

¹ Засецкая И. П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV — V века нашей эры. // АСТЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 95–96.

² Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971. — С. 59–63.

**Гунський воїн, реконструкція
на підставі археологічних
знахідок Ноин-Ул та за
матеріалами поховань.**

Автор Шаменков С. І.

вступали в битву, вишикувавшись клином, викрикуючи при цьому жажливі кличі. Іноді вершники раптово могли розсіпатися в різні боки і діяти нерегулярними загонами, охоплюючи величезні простори.

Кінське спорядження гунської епохи характеризується своєрідністю вудил, оригінальністю вуздечки, яка складалася з бляшок геометричної форми, орнаментованих кольоровими вставками, а також прикрасами зброї і сідла.

Вудила діляться на два типи: 1) залізні вудила з кільчастими псаліями; 2) залізні вудила зі стрижневими псаліями.

Перший тип має два варіанти: 1) вудила у вигляді прямого стрижня, із загнутими в петлю кінцями, крізь петлі вільних кінців протягнуті великі бронзові або срібні кільчасті псалії; 2) вудила з бронзовим або срібним гранованим наконечником, що закінчується гранованим кільцем, крізь яке протягувались кільчасті псалії. В обох випадках псалії мають два зажими із зігнутої навпіл металевої пластини, що утворює петлю в місці згинання. Лицьова сторона зажимів часто вкрита золотим листом і прикрашена кольоровими вставками в напаяних або перегородчастих гніздах і штампованим рубчастим орнаментом. Один зажим за допомогою штифтів поєднувався зі шкіряним ремнем повода, інший — з ремнем оголів'я. Така конструкція вудил до гунів була невідомою, тож, очевидно, що саме вони принесли її на терени Південної і Центральної Європи.

Ремені вуздечки прикрашались певним стандартним набором накладок різноманітних геометричних форм — вузькими прямокутними накладками, фігурними бляшками у вигляді ромбів або кружків, хрестоподібними рівноконечними накладками, підвісками-лунницями і великими бляхами ромбоподібної форми з однією зрізаною прямою стороною. Усі вони вирізані з бронзових пластин і обтягнуті зверху золотим листом. Лицьовий бік прикрашений кольоровими вставками в напаяних гніздах і штампованим або накладним геометричним орнаментом. Хрестоподібні бляшки закріплювались у місцях перехрещення налобного і носового ременів з боковими — на щоках. До них з усіх боків прилягали прямокутні накладки. Ромбоподібні бляхи прикрашали центральну частину налобного і носового ременів, по боках розташовувалися лунниці-підвіски. Бокові ремені покривалися прямокутними і фігурними накладками. Кінці вуздечних ременів оформлювались вузькими наконечниками прямокутної форми

із загостреними або заокругленими вільними кінцями¹.

Гуни були неперевершеними вершниками, але характерною особливістю їхньої кінноти були сідла з жорсткою конструкцією. Передня і задня частини луки сідла прикрашалася металевими пластинами з орнаментом у вигляді луски. Вздовж країв сідла були розташовані вузькі металеві смужки з дрібними отворами від штифтів. Слід наголосити, що у сарматів, аланів та скіфів були м'які повстяні сідла. Цей факт, як і багато інших, підтверджує самотність гунської матеріальної культури, з якою вони прийшли у причорноморські степи.

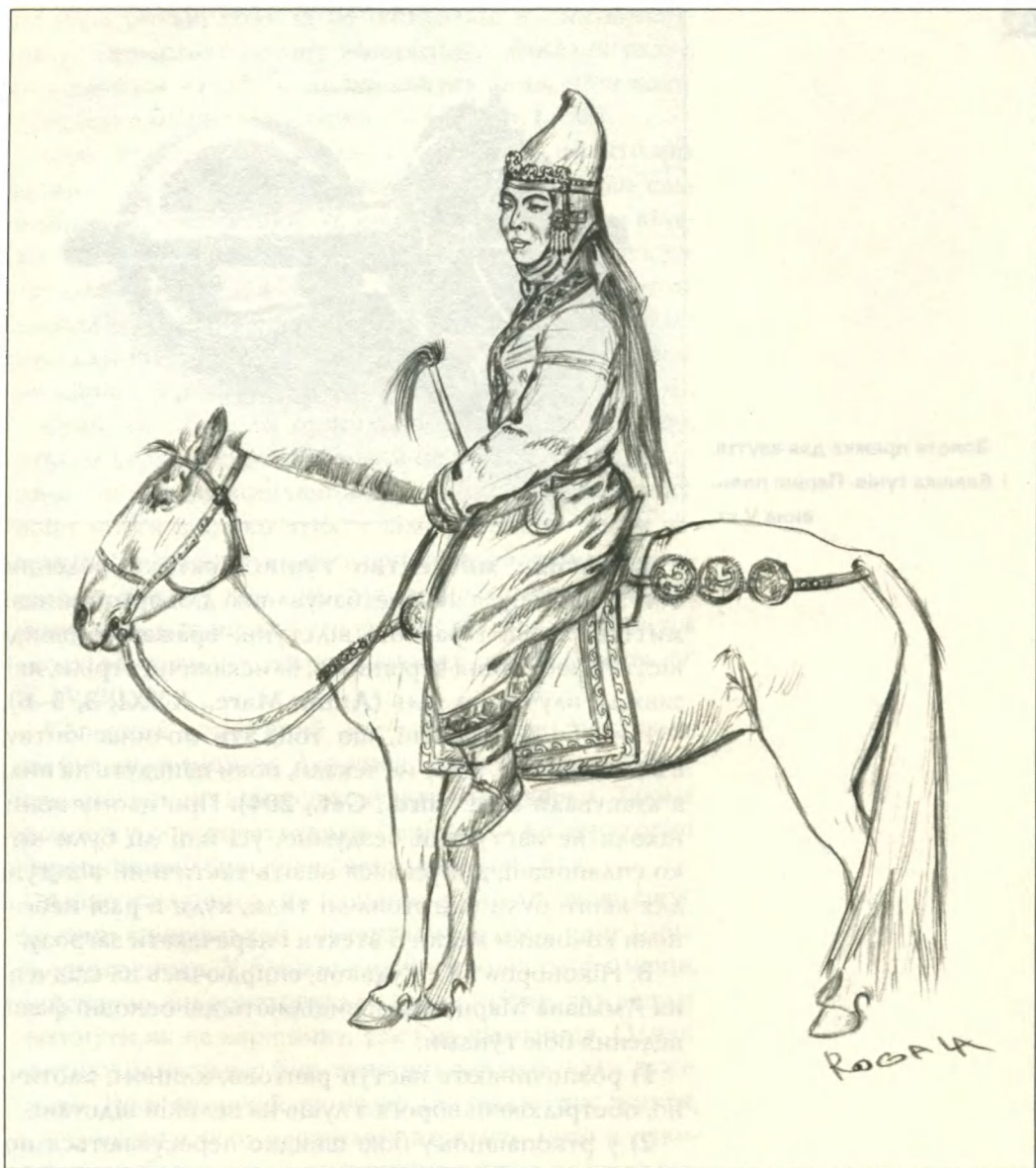
Серед матеріальних цінностей гунського періоду найбільшу групу речей становлять золоті ювелірні прикраси з кольоровими вставками з напівкоштовних каменів або скла. Археологи та дослідники матеріальної культури виділяють дві групи поліхромних предметів, кожна з яких характеризується своїм специфічним художнім стилем і технікою виконання.

Ознаками першої групи є поєднання золотого фону з яскравими вставками напівкоштовних каменів червоних відтінків — граната, альмандина, сердолика, бурштину або скла в окремих напаяних гніздах, розташованих горизонтальними або вертикальними рядами. Інша особливість — наявність геометричних орнаментів із зерні та філіграні. Це, насамперед, діадеми, колти, кулони, сережки, а також вуздечні бляшки і накладки піхов мечів.

Друга група, виконана в техніці перегородчастої інкрустації, характеризується відсутністю золотого фону і накладного орнаменту з золотого дроту і зерні. Пластинчаста поверхня виробів з лицьового боку повністю вкривалася кольоровими вставками в напаяних золотих перегородах, що утворювали гнізда різноманітних геометричних форм. І в першій, і в другій групі виробів орнаменти і кольорові вставки густо вкривають усю поверхню.

Прикраси першої групи поєднують культурні традиції гунів і античну майстерність боспорських

¹ Засецкая И. П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV — V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 97.

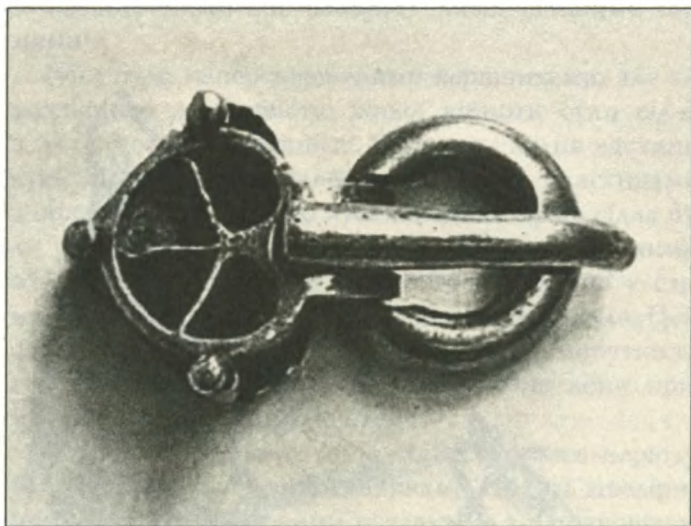

ювелірів. Не підлягає сумніву, що багато золотих прикрас гунської знаті були зроблені в ювелірних майстернях Боспору. Адже цей регіон на той час залишався найбільшим торговельним і ремісничим осередком Північного Причорномор'я¹.

Жінка в оздобленому прикрасами вбранні верхи на коні.
Автор Шаменков С. І.

¹ Засецкая И. П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV — V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 97–98.

Золота пряжка для взуття
і бляшка гунів. Перша поло-
вина V ст.

Військове мистецтво гунів. Тактика ведення бою гунами була непередбачуваною для противника: миттєві атаки і раптові відступи, вражаюча швидкість пересування вершників, блискавичні стріли, які завжди влучали в ціль (*Amm. Marc., XXXI, 3, 5–6*).

Гуни були впевнені, що той, хто починає битву, є відважнішим, тому не чекали, поки нападуть на них, а атакували самі (*Jord., Get., 204*). При цьому вони ніколи не наступали бездумно, усі їхні дії були чітко сплановані; допускався навіть тактичний відступ, для якого були підготовлені тили, куди в разі небезпеки кочовики могли б втекти і перечекати загрозу.

В. Ніконоров і Ю. Худяков, спираючись на свідчення Амміана Марцелліна, виділяють дві основні фази ведення бою гунами:

- 1) розпочинають наступ раптово, клином, хаотично, обстрілюючи ворога з луків на великій відстані;
- 2) у рукопашному бою швидко пересуваються по всьому полю бою і вправно орудують мечами, а при нагоді ще й можуть раптово накинути аркан на противника¹.

Як тактичний прийом гуни використовували удавану втечу, під час якої, обертаючись назад, влучно стріляли у неприятеля, а потім зненацька поверталися

¹ Ніконоров В. П., Худяков Ю. С. «Свистящие стрелы» Маодуня и «марсов меч» Аттилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. — СПб.-М., 2004. — С. 259.

на поле битви, коли їх не очікували: «...Застосовували варварську воєнну хитрість... наказав своїм, повернувши назад, безладно відступати, ніби вони охоплені панікою і тікають... » (Agaph. I., 22).

Гуни також добре знали, як швидко і ефективно можна оточити ворожий табір, що також було елементом їхньої тактики: «І, прийшовши зі своїми кінями, жінками, дітьми і возами, гуни напали на скіфів, що мешкали за Данубієм... але, заходячи флангом в атаку, відступаючи в потрібний момент і стріляючи з луків прямо не злізаючи з коней, вони розв'язали несамовиту різанину скіфів» (Zosim. N. H. IV, 20, 4).

Лучники стріляли прицільно, зі зручної відстані, сидячи верхи в сідлі. Зазвичай це були легко екіпіровані, достатньо мобільні воїни. У будь-який момент вони могли швидко втекти від небезпеки. Зосім зазначав, що гуни «були абсолютно не обізнані, як правильно битися пішими, але як могло бути інакше, якщо вони навіть не були в змозі твердо стояти на ногах, адже жили і спали на спинах коней» (Zosim. N. H. IV, 20, 4).

Короткий дерев'яний лук з кістяними накладками був дуже міцним. Довжина і вага лука дозволяли безперешкодно використовувати його верхи. Таким чином, гуни започаткували і принесли на територію Європи новий спосіб ведення дальнього бою.

Лише після того, як лучники зробили свою справу, гуни спішувались і орудували мечами, щоб добити противника. У ближньому бою вони, окрім мечів, майстерно використовували аркан і сітку, яку могли накинути як на вершника, так і на піхотинця. Однак тактику ближнього бою гуни використовували дуже рідко. Гуни зазвичай не надто цінували своє життя, але й не прагнули пошвидше втратити його в рукопашному бою — коли супротивник йшов на них з мечем, вони намагалися накинути на нього аркан, повалити на землю, розтоптати або полонити замість того, щоб вступати у двобій. Для свого захисту кочовики мали щити, які не поступалися міцністю римським.

Усе своє життя гуни, починаючи з самого малечку, як тільки дитина могла вже сидіти, проводили в сідлі. Тому в мистецтві верхової їзди вони набагато перевершували найкращих римських вершників та навіть готів, які вважалися найкращими кіннотниками.

Деякі автори, зокрема Зосім, зазначають, що гуни настільки зрідалися з кіньми, що живуть і сплять верхи, а також, що їм важко ходити по землі, адже їхні ноги підкошуються, торкаючись твердої поверхні. (Zosim., N. H. IV, 20).

Пріск пише, що гуни навіть переговори з римлянами проводили верхи, а Аттіла їв і пив, не злізаючи з коня. Гунські коні були дуже витривалими, хоча вигляд мали потворний (Amm. Marc. XXXI, 2, 6). На відміну від римських скакунів, яких годували сіном і тримали у стійлах, ці тварини були пристосовані до різних умов життя. Вони добре переносили холод і голод, спеку і фізичні навантаження. На вигляд вони були дійсно дуже незграбними, *«мали велику крюкоподібну голову, опуклі очі, вузькі ніздрі, широкі щелепи, міцну і тверду шию, великі ребра, грива звисала нижче колін, хребет був вигнутий, густий хвіст, дуже міцні гомілкові кості, короткі ноги, щільні і широкі копита, впалий живіт і кістляве тіло...»* (Veget. III, 6, 2).

Гуни використовували коней ще й як транспортний засіб, впрягаючи їх у вози, які разом з дітьми та жінками зазвичай возили за собою навіть у походи.

Звісно, в армії гунів переважала кіннота, і ми пам'ятаємо численні свідчення римських і ранньовізантійських авторів про нездатність кочовиків ані воювати, ані навіть нормально ходити пішки, однак без піхоти вони також обійтись не могли. Особливо це стосується більш пізнього, вже аттільського часу, коли необхідно було брати в облогу укріплені міста, адже зробити це, сидячи верхи на конях, було вкрай важко. До того ж воювати у важкодоступних місцях, наприклад у горах або в густих лісах, гуни могли тільки пішими. Постає питання, чи самі гуни воювали в піхоті? Навряд, адже, повторимось, вони змалечку настільки звикали до сідла, що навіть просто ходити їм було важко.

З'явившись на теренах Європи, гуни підкорили собі місцеві племена, зокрема аланів, а потім і готів, які увійшли до їхнього племінного союзу та згодом і до державного об'єднання. Алани також були вправними вершниками, а от германським племенам була притаманна тактика ведення пішого ближнього бою. З огляду на те, що майже у всіх кампаніях гунам допомагали германці, можна дійти висновку,

що саме вони брали на себе обов'язок воювати в піхоті. Можливо, деякі гунські воїни також перейняли навички пішого бою. Вочевидь, процес обміну досвідом був двостороннім: від гунів готи та інші споріднені їм племена навчалися премудростей верхової їзди.

У германців, найімовірніше, кочовики запозичили й захисні щити, про які нам також відомо з джерел (*Sozomen. VII, 26, 8*). Основною зброєю піхотинця були мечі і списи, а для захисту використовували життєво необхідні щити та шоломи. До зустрічі з германцями гуні не використовували захисних обладунків, адже їхнім основним прийомом ведення бою був раптовий напад кінноти і ураження противника на відстані за допомогою лука й стрілі. Гунський щит був невеликий за розміром та легкий, зроблений з дерева і обтягнутий шкірою. Він захищав в основному верхню частину тулуба, тож його безперешкодно могли використовувати вершники. Шоломи, як правило, носили представники вищої військової знаті, а рядові солдати одягали для захисту голови вигнуті хутряні шапки (*Amm. Marc. XXXI, 2, 6*).

Під час битви при Адріанополі легкі кінні стрільки — гуні досить відчутно допомагали основним варварським формуванням у боротьбі з римлянами. Коли вони вступали у битву, то рухалися групами, вигукуючи різноманітні гасла. Будучи легко озброєними, вони рухалися досить вільно, могли навмисно розсіятися на повному скаку і одразу ж зібратися разом на іншому боці поля битви. Вони випускали безліч стріл з гострими кістяними наконечниками.

Гуні, як і всі інші кочові народи Центральної Азії, Великого Степу та навіть Причорноморських степів, зазвичай вирушали в походи влітку або восени. Це обумовлювалося сприятливими кліматичними умовами, наявністю пасовиськ, а також тим, що саме в цей період було багато вітамінізованої їжі як для коней, так і для людей. І ті й ці були сповнені сили, енергії і могли вирушати у виснажливі далекі походи. А от зима та весняний період не сприяли війні. Взимку в кочових умовах посеред степу часто не було чого їсти, багато людей помирали від холоду і голоду. Худоба також потерпала від недоїдання і виснаження. Вирушати у похід навесні заважали сезонні паводки на повноводних річках.

Гунський воїн, V–VI ст. н.е.,
реконструкція на підставі
археологічних знахідок та
за матеріалами поховань.

Автор Шаменков С. І.

Ситуація змінилася з перенесенням ставки правителя у Паннонію. Набіги на візантійські провінції стали можливими в зимовий період, коли замерзав Дунай. Гуни кригою легко діставалися дунайських прикордонних областей і так само просто рушали

назад з награбованим майном. Суворі зими і міцна крига на річці уможливлювали гунам перевозити за собою на возах та в кібітках їхні сім'ї з усім майном.

З кібіток і возів під час воєнних кампаній гуни споруджували щось на кшталт укріпленого табору (Jord. Get. 210–211). При цьому вони використовували всі вози, які тільки можливо, навіть особисті, разом із майном та дітьми. З возів будували щільну лінію, за якою можна було сховатися та звідки за необхідності можна було вести стрільбу з луків по ворогах (Jord. Get. 213).

Укріплений табір слугував для кочовиків не лише засобом укриття під час бою на відкритій місцевості, але й тилом, де завжди можна було сховатися, перепочити, поїсти і набратися сил. Такі фортифікаційні споруди гуни використовували і під час облоги — обози розташовували довкола міста. Після цього кочовики починали грабувати сільську округу навколо укріплення. Це виснажувало місто, куди не потрапляли ні продукти харчування, ні вода, ні підкріплення, — воно фактично було заблоковане ворогом (Jord. Get. 272).

Хоча гуни й не будували стаціонарних укріплень, проте досконало володіли технікою облоги міст. Під час перших своїх набігів на укріплені поселення вони застосовували традиційну тактику раптового нападу. Але просуваючись далі на захід, гуни вдосконалювали свої навички і зрештою вийшли на достатньо високий рівень облоги укріплених міст. За правління Аттіли цей процес розвитку досяг кульмінації. Він зумів залучити найкращих інженерів з поміж полонених римлян та дезертирів, які проектували і будували для гунів найкращі металеві машини і тарани¹.

У Пріска зберігся детальний опис облогових знарядь (ідеться про облогу міста Наісс):

«Варвари бажали взяти це багатолюдне і укріплене місто і робили усілякі спроби. Через те що жителі не наслідувались виступати для битви, то кочовики з метою влаштувати своїм ордам легкий

¹ Никоноров В. П., Худяков Ю. С. «Свистящие стрелы» Маодуня и «марсов меч» Аттилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. — СПб.-М., 2004. — С. 276.

перехід через річку збудували на ній міст з південного боку, з якого вона обтікає місто і підвели до стіни машини, а саме, перш за все колоди, що лежали на колесах для зручності їх підвозу; люди, що стояли на них, стріляли в захисників... причому, люди, котрі стояли по обох боках, штовхали ногами колеса і підвозили машини, коли було необхідно... ці машини прикривались тинами з гілок зі шкірами і шкурками для захисту як від інших снарядів, так і від вогненосних, котрі кидали в них вороги... Почали підвозити так звані барани. Це також дуже велика машина: це була колода, котра вільно висіла на ланцюгах поміж нахиленими один до другого брусами і мала гострий наконечник і покришки, влаштовані вищевказаним способом для безпеки робітників. Саме люди сильно натягували його канатами з заднього кінця в протилежний бік від предмета, що мав отримати удар, і потім відпускали, так що силою удару знизувалась вся частина стіни, на яку вона була спрямована»¹.

У своєму арсеналі гуни мали також і інші металеві засоби, наприклад балісти, онагри та інші механізми пуску різноманітних «снарядів» — різнокаліберного каміння і стріл-болтів. Не підлягає сумніву, що усі ці машини вже давно були на озброєнні у римській армії². Це дозволяє нам припускати, що гуни у V ст. володіли всім арсеналом балістичного озброєння римлян. Інша справа, що гуни могли самі виготовляти таке озброєння, застосовуючи, як ми вже зазначали, інженерний хист військовополонених громадян імперії.

Окремо слід сказати про гунів у ролі найманців у римській армії. У лавах римських військ гуни воювали за фіксовану платню. Візантія побоювалась кочовиків і намагалась тримати дистанцію, жодним чином не допускаючи їхнього перебування всередині

¹ Приск Панийский. Готская история. Кн. 1 // Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А. Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 467.

² Никоноров В. П., Худяков Ю. С. «Свистящие стрелы» Маодуня и «марсов меч» Аттилы. Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов. — СПб.-М., 2004. — С. 279.

свого війська. Ромеї вже добре знали зрадливу вдачу гунів, адже ті не поспішали дотримуватися умов укладених договорів. Базуючись на свідченнях джерел, ми писали про жагу кочовиків до наживи і багатства. За великим рахунком, гунам було все одно, кому служити, аби платили. Їхня удача і жадібність до грошей призводили інколи до того, що вони могли служити одночасно двом ворогуючим між собою сторонам.

Аттіла забороняв своїм співітчизникам найматись до лав римської армії. Про це свідчать двосторонні договори, в яких він дуже настійливо вимагав, окрім данини, видавати йому перебіжчиків. У VI ст. ті кочові племена, які були ідентифіковані як гунни, вже активно співпрацювали з Візантійською імперією у військовому відношенні. Про це є свідчення у Менандра Протектора і Агафія Міринейського. Ромейська дипломатія використовувала жадобу гунів до грошей на свою користь і часто зіштовхувала їх між собою задля власної вигоди.

Якщо з моменту своєї появи у Північному Причорномор'ї та до кінця 40-х років V ст. гунни еволюціонували у військовому плані, то вже з кінця правління Аттіли відбувся спад воєнної міці, втрачалися колишні навички, традиційні тактичні і стратегічні особливості гунської армії також нівелювалися. Цьому сприяли нововведення, привнесені іншими племенами, особливо германцями, поліпшення умов життя кочовиків на території Паннонії, більш досконала зброя, часто трофейного походження, захоплена у римлян та візантійців.

Поступово втрачаються навички здійснення раптових блискавичних нападів задля грабунку невеликих за обсягом територій. Відбулися зміни і в самому суспільстві. Гунни перестали кочувати невеликими родинами, на чолі яких стояв свій вождь — голова сім'ї, який брав на себе відповідальність за своїх рідних і все вирішував сам. З появою державного об'єднання і зміною території проживання змінився менталітет гунів. Вони асимілювались з іншими, негунськими племенами, переймали елементи культури й побуту інших, некочових народів. З середини V ст. на території Центрально-Східної і Південної Європи відбувається низка ентокультурних процесів, у яких не останню роль відіграли гунни.

Наприкінці правління Аттіли гунни вже не мали потреби у завоюванні великих територій. Вони вже володіли родючими землями Північного Причорномор'я та Подунав'я, які повністю задовольняли потребу кочовиків у пасовиськах. Цей факт також вказує на причини деградації воєнних навичок колись грізних і непереможних степовиків.

Специфічний зовнішній вигляд та звукові ефекти, що справляли психологічний тиск на противника, прекрасне володіння верховою їздою, неймовірна мобільність, гарне військове оснащення та зброя кочовиків надавали їм тактичну і стратегічну перевагу над противником. Увесь спосіб життя гунів від народження до смерті підпорядковувався війні. Кожен гун без винятку, незалежно від віку та статі, завжди був готовий до походу або до відбиття ворожої атаки.

ПІСЛЯМОВА

Причорноморські степи за свою історію бачили багато різних народів. Кліматичні умови і природа регіону особливо сприяли приходу сюди кочовиків з Центральної Азії. Гунни прийшли на територію Європи, якщо вірити джерелам, у 70-х роках IV ст. і створили там великий племінний союз, до якого увійшли сарматські племена, що мешкали на теренах Причорномор'я, германці і навіть слов'яни. Про причини, які спонукали їх переселитися, римські та візантійські автори нам не повідомляють, а лише наводять легендарні оповіді про появу гунів у Криму.

Писемних свідчень про себе кочовики не залишили, тож нам доводиться пізнавати їх крізь призму римсько-візантійського світогляду. Завдяки тому, що деякі автори особисто стикалися з представниками племені гунів і бачили на власні очі їх та їхній спосіб життя і культурні особливості, ми володіємо значною інформацією про цей давній народ, який протягом багатьох років мешкав на наших теренах.

Суспільство гунів під час їх появи у Причорномор'ї та розквіту імперії Аттіли дуже сильно відрізняється. Спершу основною ланкою була невелика патріархальна родина, яка сама себе забезпечувала і не підпорядковувалась якомусь єдиному правителю. Походи і набіги на інші території здійснювалися самостійно, у власних інтересах. З розвитком державного утворення ситуація змінилася. Відбулася майнова стратифікація суспільства, з'явилася так звана воєнна аристократія — верхівка, яка збагачувалася в основному за рахунок грабунку, воєн та торгівлі. Єдине, що було спільним для всього гунського періоду, — це повне підпорядкування всіх сфер життя

гунів війсьній справі. Представники усіх верств суспільства — від дітей і до старих людей — були готові у будь-який момент вирушити в похід або стати до роботи в тилу. До того ж сам тил переїжджав з місця на місце разом з армією.

Важливу роль у житті європейських гунів відігравала торгівля. Вони виступали незмінними посередниками у системі трансконтинентальної торгівлі раннього середньовіччя, фактично зв'язуючи між собою схід і захід, азіатську і європейську торгівлю. Самі гуни, звичайно, отримували від цього матеріальну вигоду. Саме обмін, а потім і торгівля разом з ментальними особливостями, притаманними кочовикам, сприяли еволюції суспільства та навіть створенню кочової імперії.

Гуни неабияк вплинули на становлення європейської цивілізації. Вони пришвидшили перехід від античності до епохи Середньовіччя. Західна Римська імперія перестала існувати під ударами варварів-германців, які зміцніли саме через довготривалі контакти з гунами. Починаючи з 70-х років IV ст. і до самого розпаду держави гунів у середині V ст., германці то воювали з кочовиками, то були їхніми союзниками. Вони зміцніли, відчували свою значимість і силу, тож саме їм судилося поставити остаточну крапку в існуванні римської античної цивілізації. На її уламках почалося формування нових західноєвропейських держав, які започаткували нову сторінку світової історії.

Гуни першими на європейських просторах створили велике поліетнічне державне утворення, яке за часів правління харизматичного лідера Аттіли проводило доволі успішну зовнішню політику. Великі країни змушені були рахуватися з інтересами гунів, вони відправляли й приймали посольства, йшли на поступки в політичних і економічних питаннях.

Зі смертю лідера держава занепадала і досить швидко перестала існувати. Цьому є кілька причин: зникнення інтересу до великих територіальних завоювань, оскільки відпала потреба в них, адже все необхідне (гарні пасовиська для худоби, їжа, достатня для проживання територія) було у наявності; неоднорідний склад населення — поряд із тюркомовними кочовиками мешкали іранські, германські та слов'янські етноси, які вже не хотіли терпіти панування гунів над собою.

У військовому відношенні гуни також втратили свою ідентичність. Захоплення трофейної зброї, оволодіння навичками противника, перебування у війську некочових народів призвело до втрати тієї неповторної складової, за допомогою якої гуни колись блискавично перемагали противника.

Можна дуже багато говорити про причини занепаду союзу племен гунів та про втрату впливу цього народу на європейський регіон наприкінці V ст., але нам здається, що, виконавши свою місію, вони поступилися іншим народам і державним об'єднанням, які прийшли їм на зміну.

Гуни зробили неоціненний внесок у розвиток як степової, так і осілої західноєвропейської цивілізації.

ТОВ «ТЕМПОРА»

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Науково-популярне видання

Серія «MILITARIA UCRAINICA»

Олеся Жданович

Воїни степів

Гуни на території України

Редактор — *В. Олексієнко*

Коректор — *М. Волощак, О. Марченко*

Комп'ютерна верстка та макет — *М. Шмуратко*

Підбір ілюстрацій — *С. Шаменков*

Підписано до друку 14.09.16. Формат 70×100^{1/16}

Умовн.-друк. арк. 4,75. Обл.-вид. арк. 5,23.

Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.

Друк офсетний. Наклад 2000. Зам. № 17-075.

Віддруковано в ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8

Тел./факс: (044) 503-00-45

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2715 від 07.12.2006

Олеся Жданович

Кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Автор більше двох десятків наукових праць, у тому числі монографії «Аріанство в епоху Константина Великого». Сфера наукових інтересів: історія пізньоантичної та ранньосередньовічної доби, Візантійська імперія та її «варварська» периферія у висвітленні візантійських письменників (Київ, 2010), а також статей у періодичних і наукових виданнях.

Сергій Шаменков

закінчив Одеське художнє училище ім. Грекова та Львівську Академію мистецтв. Займається скульптурою малих форм, науково-історичною реконструкцією одягу, спорядження. Автор монографій: «Піхота українських гетьманів» 2008 р., «Мундир шведських офіцерів періоду Великої Північної війни» 2015 р., багатьох статей, графічних та матеріальних реконструкцій на тему військового костюму від античності до XX сторіччя. Автор персональних художніх виставок, присвячених історії розвитку одягу українського козацтва. Учасник кількох військово-історичних проєктів, груп, від античних часів до XX ст.

У СЕРІЇ

ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:

